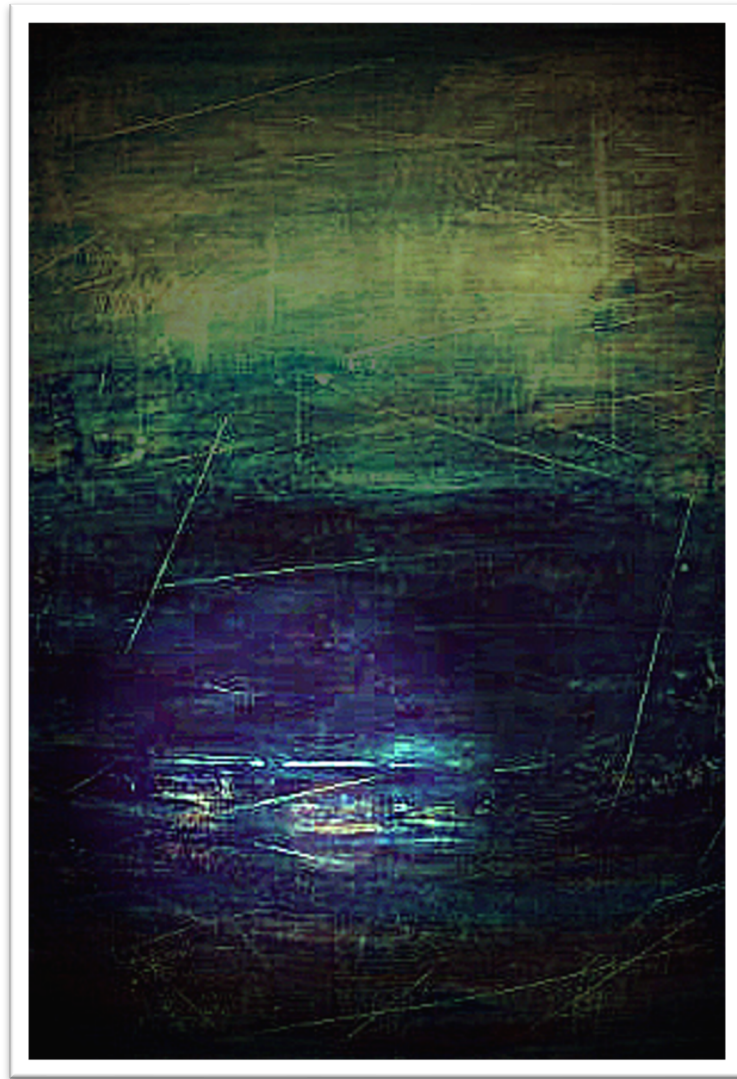

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE

Τόμος 7, τεύχος 1 / Volume 7, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος 2023 / January - June 2023
ISSN 2529-1831 (Online)

ΤΡΙΠΟΛΗ / TRIPOLI

Πέλοπας / Pelopas

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
INTERDISCIPLINARY JOURNAL OF UNIVERSITY OF THE PELOPONNESE

Εξαμηνιαία Ηλεκτρονική Επιστημονική Έκδοση Ανοικτής Πρόσβασης

Τόμος 7, τεύχος 1 / Volume 7, no 1
Ιανουάριος - Ιούνιος 2023 / January - June 2023
ISSN 2529-1831 (Online)

Ο **Πέλοπας / Pelopas** είναι ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης. Απευθύνεται σε όλα τα μέλη της ελληνικής Πανεπιστημιακής Κοινότητας και στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Πολυτεχνικού Κλάδου, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής.

Εκδότης: Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Editor: Library and Information Center, University of the Peloponnese

Επιστημονική - Συντακτική Επιτροπή (αλφαβητικά)

1. **Γιώργος Β. Ανδρειωμένος**, Καθηγητής ΤΦ
2. **Πηνελόπη Αθανασοπούλου**, Καθηγήτρια ΤΟΔΑ
3. **Σωτήριος Βανδώρος**, Επίκουρος Καθηγητής ΠΕΔΙΣ
4. **Παναγιώτης Γκρίλιας**, Επίκουρος Καθηγητής ΤΦΥΣ
5. **Μαρίνα-Αναστασία Κοτζαμάνη**, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΤΘΣ
6. **Ευάγγελος Μαρινάκης**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΠΜ
7. **Δημήτριος Πετρόπουλος**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΓ
8. **Οδυσσεάς Σπηλιόπουλος**, Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΛΟΧΡΗ
9. **Γιώργος Τσούλος**, Καθηγητής ΤΠΤ

Συντονιστική Ομάδα

Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος, Διεύθυνση Υπηρεσίας Βιβλιοθήκης
Κωνσταντίνος Λαφογιάννης, Βιβλιοθηκονόμος, Παράρτημα Βιβλιοθήκης Σπάρτης

Καλλιτεχνική επιμέλεια εξωφύλλου: Άση Δημητρουλοπούλου, Ε.Ε.Π. ΤΘΣ

Επιμέλεια τεύχους: Ευγενία Χοροζίδου, Βιβλιοθηκονόμος

Τεχνικός Διαχειριστής: Δημήτρης Δημητρακόπουλος, Τεχνικός - Κεντρική Βιβλιοθήκη

Τυπογραφικές διορθώσεις: Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής ΤΦ

Οι απόψεις που εκφράζονται στα κείμενα του περιοδικού **Πέλοπας/Pelopas** αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τους συγγραφείς που τα υπογράφουν και δεν δεσμεύουν κατ' ουδένα τρόπο τα μέλη της Επιστημονικής, Συντακτικής και Συντονιστικής επιτροπής ή κάποιο άλλο συλλογικό ακαδημαϊκό ή διοικητικό όργανο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

© Τα πνευματικά δικαιώματα των δημοσιευμένων άρθρων ανήκουν στο περιοδικό. Η ακαδημαϊκή χρήση τους είναι ελεύθερη, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης. Απαγορεύεται η μερική ή/και ολική αναδημοσίευση κειμένων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, χωρίς τη συγκατάθεση των Επιμελητών ή της Συντακτικής Επιτροπής και επιβάλλεται αναφορά στην πρώτη δημοσίευσή τους στο περιοδικό.

<http://library.uop.gr/magazine>

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Ευρωπαϊκή Ένωση

Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής 5

Άρθρα

Μετά τη φιλολογία: νεοελληνικές σπουδές και διεπιστημονικότητα
ΤΖΙΟΒΑΣ Δημήτρης 7-17

Το ιδίωμα των Δαρνακοχωρίων του νομού Σερρών
ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Σοφία 18- 29

Οι έμποροι και οι σιτοπώλες στη Ρωμαϊκή Υπηρεσία Πληροφοριών
ΑΣΗΜΟΠΟΥΛΟΣ Παναγιώτης 30-47

Δημογραφική εικόνα των επισκόπων των "Νέων Χωρών"
ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ Κωνσταντίνος 48-63

*Η αστική οικονομία στον χώρο της Μαγνησίας κατά την περίοδο του
μεσαίωνα*
ΤΕΡΕΖΑΚΗΣ Γεώργιος 64-73

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

*Στα ίχνη του Ρήγα Βελεστινλή: μια καίρια συμβολή στη μελέτη της ζωής,
του έργου και της επιβίωσης του Θεσσαλού εθνεγέρτη*
ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ Γιώργος 74-80

Μήνυμα Συντακτικής - Επιστημονικής Επιτροπής

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι,

Σας παρουσιάζουμε με ικανοποίηση το 1^ο τεύχος του **έβδομου τόμου** του «**Πέλοπα/Pelopas**», του ηλεκτρονικού διεπιστημονικού περιοδικού του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Πράξης: «Ηλεκτρονικές Υπηρεσίες της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου».

Ο **Πέλοπας** είναι πολυσυλλεκτικό ηλεκτρονικό περιοδικό ανοικτής πρόσβασης και απευθύνεται σε όλα τα μέλη της Πανεπιστημιακής Κοινότητας. Στοχεύει στη δημοσίευση (έπειτα από κρίση) πρωτότυπων άρθρων που άπτονται των θεματικών πεδίων των Ανθρωπιστικών, Κοινωνικών, Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών, των Επιστημών της Υγείας, του Κλάδου των Μηχανικών, της Γεωπονίας, της Τεχνολογίας και της Πληροφορικής. Καταρχάς, το περιοδικό επιδιώκει την ανάδειξη θεμάτων που διερευνούν τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Παράλληλα, καλλιεργούνται ευρύτερα δίκτυα συνεργασίας σε ερευνητικό και επιστημονικό επίπεδο εντός και εκτός Πανεπιστημίου.

Η συχνότητα έκδοσης του περιοδικού είναι εξαμηνιαία ενώ προβλέπονται έκτακτα τεύχη με ειδική θεματολογία ή αφιερώματα. Κάθε τεύχος περιέχει έξι (6) έως δέκα (10) κύρια άρθρα, βιβλιοπαρουσιάσεις αλλά και ενημερώσεις για επιστημονικές εκδηλώσεις του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Σε ειδικές περιπτώσεις, η Επιτροπή αναθέτει σε διακεκριμένους επιστήμονες του ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου τη δημιουργία έκτακτων τευχών με ειδική θεματολογία ή/και τους προσκαλεί ως κριτές άρθρων που έχουν υποβληθεί προς δημοσίευση.

Στο πλαίσιο αυτό, σας προσκαλούμε να υποβάλλετε **έως τις 10 Οκτωβρίου 2023** άρθρα και ανακοινώσεις σας για το **επόμενο τεύχος** του περιοδικού που θα εκδοθεί το Δεκέμβριο του 2023.

Σας ευχαριστούμε για την υποστήριξη και συνεργασία.

Εκ μέρους της Συντακτικής-Επιστημονικής Επιτροπής

Ο Πρόεδρος της Επιτροπής Εποπτείας της ΒΙΚΕΠ

Γιώργος Β. Ανδρειωμένος, Καθηγητής

Άρθρα

Μετά τη φιλολογία: νεοελληνικές σπουδές και διεπιστημονικότητα*

Δημήτρης Τζιόβας

Ομότιμος Καθηγητής, The University of Birmingham

Επίτιμος Διδάκτωρ του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, τη Φιλοσοφική της Σχολή και ιδιαίτερα τον Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας καθηγητή Γ. Ανδρειωμένο για την τιμή που μου έκαναν να με αναγορεύσουν επίτιμο διδάκτορα. Κάθε βράβευση ή επιτιμοποίηση ωθεί αναπόφευκτα σε αναδρομή. Γυρίζεις πίσω από εκεί που ξεκίνησες και αναστοχάζεσαι την πορεία σου αλλά και το πώς άλλαξε το αντικείμενο που υπηρετείς. Στην Αγγλία είθισται όταν γίνεσαι καθηγητής πρώτης βαθμίδας να δίνεις μια εναρκτήρια/εισόδιο ομιλία (inaugural lecture) για να παρουσιάσεις το γνωστικό σου αντικείμενο στο γενικό κοινό¹. η σημερινή μου ομιλία θα μπορούσε να θεωρηθεί αποχαιρετιστήρια (exaugural/valedictory) καθώς θα αναφερθώ στην ακαδημαϊκή μου εμπειρία σχεδόν σαράντα χρόνων και θα εκφράσω τις σκέψεις μου για το μέλλον των νεοελληνικών σπουδών.

Έφυγα από την Ελλάδα το 1980 μετά την αποφοίτησή μου από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Τότε δεν υπήρχαν μεταπτυχιακά προγράμματα αλλά ήταν και παράδοξο να πας στο εξωτερικό για να σπουδάσεις τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της χώρας σου. Πολλοί με προέτρεπαν να μη φύγω από την Ελλάδα, αλλά δεν είχα δασκάλους για να με κρατήσουν και να μαθητεύσω κοντά τους. Θεωρώντας τον εαυτό μου αυτοδίδακτο και ανοιχτό σε νέες ιδέες και προσεγγίσεις, νομίζω ότι μπορεί τελικά να είναι πλεονέκτημα να μην έχεις δασκάλους και να βρίσκεσαι σε διαρκή αναζήτηση. Οι δάσκαλοι είναι μόνο για να τους υπερβαίνεις και όχι να τους ακολουθείς.

Στο Μπέρμιγχαμ όμως παρακολούθησα το σεμινάριο του καθηγητή και μυθιστοριογράφου Ντέιβιντ Λοτζ και φτιάξαμε μια δυναμική ομάδα Ελλήνων μεταπτυχιακών, που αργότερα δίδαξαν σε ελληνικά και ξένα πανεπιστήμια. Μαθήτευσα στη γλωσσική ακρίβεια και οικονομία των Άγγλων αλλά όταν διορίστηκα λέκτορας το 1985 τα πράγματα ήταν δύσκολα, γιατί κλήθηκα να

* Πρόκειται για την ομιλία του καθηγητή Δημήτρη Τζιόβα, όπως αυτή εκφωνήθηκε κατά την τελετή αναγόρευσής του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (02.06.2023).

¹ Βλ. τη δική μου «Beyond the Acropolis: Rethinking Neohellenism», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 19 (2), 2001, σσ. 189-220.

αντικαταστήσω δύο συναδέλφους χωρίς καμιά καθοδήγηση. Η προκάτοχός μου Μάργκαρετ Αλεξίου είχε φύγει, αναλαμβάνοντας την έδρα Σεφέρη στο Χάρβαρντ, και ο άλλος διδάσκων, ο Χρίστος Αλεξίου, είχε συνταξιοδοτηθεί.

Στην αρχή της διδακτικής μου σταδιοδρομίας με απασχολούσε το πώς θα προσδιόριζα τον εαυτό μου: φιλόλογο ή νεοελληνιστή; Το να διδάσκεις σε ένα ξένο πανεπιστήμιο είναι κάτι διαφορετικό από το να διδάσκεις σε μια Φιλοσοφική Σχολή στην Ελλάδα. Το πρόβλημα εν μέρει λύθηκε όταν ως καθηγητής έπρεπε να επιλέξω τίτλο και κατέληξα στο Professor of Modern Greek Studies, ακολουθώντας τότε την τάση μετονομασίας όλων των ξενόγλωσσων τμημάτων στη Βρετανία (π.χ. από French σε French Studies). Αυτή η αλλαγή σηματοδοτούσε και μια διεύρυνση του γνωστικού πεδίου πέραν της γλώσσας και της λογοτεχνίας, δηλαδή πέραν της φιλολογίας. Πώς όμως ορίζεται ο νεοελληνιστής; Ταυτίζεται με τον φιλόλογο; Είναι η νεότερη εκδοχή του κλασικού φιλόλογου; Είναι αυτός που δεν προτάσσει ό,τι ανήκει σε κάποιο άλλο γνωστικό πεδίο (ιστορία, ανθρωπολογία, γλωσσολογία); Μπορεί να συναγωνιστεί τον όρο «Βυζαντινολόγος» που είναι αρκετά περιεκτικός και μπορεί να περιλαμβάνει όσους ασχολούνται με την ιστορία, τη φιλολογία, την αρχαιολογία ή ακόμη και την τέχνη; Διαρκώς με απασχολούσε η ταυτότητα του νεοελληνιστή και κατά πόσο είναι περιορισμένη στη γλώσσα και λογοτεχνία ή ευρύτερη και διεπιστημονική. Ο αναστοχασμός πάνω στο πεδίο, τον επιστημονικό ορίζοντα και την εμπειρία κάθε πανεπιστημιακού μπορεί να είναι και γόνιμος και αναθεωρητικός για το πού οδεύει ο ίδιος και πώς εξελίσσεται το επιστημονικό του αντικείμενο τόσο στο εσωτερικό όσο και το εξωτερικό. Θα ήθελα να διαγράψω τη δική μου διανοητική και ερευνητική πορεία μέσα από το πώς οι νεοελληνικές σπουδές συνομιλούν με τις πολιτισμικές, τις κλασικές και τις ιστορικές σπουδές αλλά και τις νέες προοπτικές που ανοίγονται με αφορμή αυτόν τον διάλογο. Θα ξεκινήσω από το πώς προσπάθησα να εντάξω την ερευνητική μου δραστηριότητα σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό και θεωρητικό πλαίσιο.

Πολιτισμικές προσεγγίσεις

Ήδη από τη διδακτορική μου διατριβή *The nationalism of the Demoticists and its impact on their literary theory (1888-1930)* (1986) οι ιδέες, η λογοτεχνία και το γλωσσικό ζήτημα συμπλέκονται, κάτι που συνεχίστηκε και με το βιβλίο μου *Οι Μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο* (1987), που είχε ιδιαίτερη απήχηση και ήταν από τις πρώτες μελέτες για την ελληνικότητα εκείνη την περίοδο. Αυτά τα δύο βιβλία υπήρξαν πρωτοποριακά στη μελέτη του πολιτισμικού εθνοκεντρισμού και τον αντίκτυπό του στους χώρους της λογοτεχνίας, της κριτικής και των ιδεών. Η πολιτισμική προσέγγιση επεκτάθηκε και εκτός ελληνικών συνόρων με την επιμέλεια δύο σημαντικών

τόμων στα αγγλικά για τις πολιτισμικές σχέσεις Ελλάδας και Βαλκανίων (2003)² και της ελληνικής διασποράς και μετανάστευσης μετά το 1700 (2009)³ και συνεχίστηκε με τρία βιβλία στα οποία η λέξη «πολιτισμική» φιγουράρει στους τίτλους τους: *Ο μύθος της Γενιάς του Τριάντα: νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία* (2011), *Κουλτούρα και λογοτεχνία: Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών* (2014) και η *Πολιτισμική Ποιητική της Ελληνικής Πεζογραφίας* (2017).

Η οικονομική κρίση έδωσε την αφορμή για νέα ερευνητικά προγράμματα και πολιτισμικές προσεγγίσεις. Ήταν τέτοια η διεθνής απήχηση της κρίσης που διευκόλυνε τη διεκδίκηση ερευνητικών προγραμμάτων από Βρετανικούς φορείς. Έτσι εξασφάλισα ένα διετές ερευνητικό πρόγραμμα από το Arts and Humanities Research Council που οδήγησε στην έκδοση του τόμου *Greece in Crisis: The Cultural Politics of Austerity* (2017). Η επιτυχής ολοκλήρωση αυτού του προγράμματος οδήγησε τους αρμόδιους φορείς του Πανεπιστημίου μου στο να με ενθαρρύνουν να κάνω αίτηση για μια διετή ερευνητική υποτροφία από το Leverhulme Trust. Το ποσοστό επιτυχίας των αιτήσεων σε αυτό το ερευνητικό ίδρυμα είναι γύρω στο 10% και είναι αρκετά δύσκολο να πάρει κάποιος υποτροφία για μη βρετανικό θέμα έρευνας. Παρόλα αυτά τα κατάφερα και καρπός αυτής της υποτροφίας ήταν το βιβλίο μου *Greece from Junta to Crisis: Modernization, Transition and Diversity* (2021), ελληνική μετάφραση *Η Ελλάδα από την Κρίση στη Χούντα: Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης* (2022), που βραβεύτηκε από την Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών ως η καλύτερη μονογραφία του 2021 και συμπεριλήφθηκε στη μικρή λίστα των βραβείων Runciman (Βρετανία) και Edmund Keeley (ΗΠΑ). Νομίζω ότι αυτό το βιβλίο αποτελεί το αποκορύφωμα της πολιτισμικής προσέγγισης και μια απόπειρα συγγραφής πολιτισμικής ιστορίας.

Διδάσκοντας για χρόνια στην Αγγλία, η διαχρονική ζήτηση από τους φοιτητές ήταν για μια πολιτισμική ιστορία της Ελλάδας αλλά τέτοιο βιβλίο δεν έχει γραφεί ούτε στα αγγλικά αλλά ούτε και στα ελληνικά. Ενώ υπάρχουν πολιτικές ή λογοτεχνικές ιστορίες, οι πολιτισμικές απουσιάζουν ώστε να μπορεί κάποιος να ακολουθήσει ένα μοντέλο ή να αναμετρηθεί μαζί του. Για χρόνια με απασχολούσε όχι μόνο το πώς γράφεις αλλά και το πώς συνθέτεις μια πολιτισμική ιστορία. Πώς δηλαδή επιλέγεις μια σειρά στοιχείων και τεκμηρίων και τα ισορροπείς με ένα ερμηνευτικό σχήμα. Δεν ξέρω αν τα κατάφερα αλλά εξακολουθεί να με απασχολεί ως πρόκληση το εγχείρημα της πολιτισμικής ιστορίας και το πώς γράφεται. Επίσης για τη μεταπολίτευση και την κρίση έχουν γραφτεί τα τελευταία χρόνια πάρα πολλά άρθρα και βιβλία στα αγγλικά και ως εκ τούτου το βιβλίο προσπάθησε να αναδείξει συνδυαστικά και την ελληνική αλλά και την πλούσια αγγλόφωνη βιβλιογραφία, συμβάλλοντας στον δημιουργικό τους διάλογο. Το βιβλίο, γραμμένο για το ξένο κοινό, απέφυγε στον τίτλο τον όρο «Μεταπολίτευση», που είναι άγνωστος στους ξένους, αλλά αυτός

² Βλ. Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, London: Routledge, 2003.

³ Βλ. Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Greek Diaspora and Migration since 1700*, London: Routledge, 2009.

επανήλθε ως υπότιτλος στην ελληνική έκδοση, κάτι που δείχνει και το πόσο δύσκολο είναι το να γράφεις αλλά και να λαμβάνεις υπόψη δύο κοινά. Ελπίζω να το κατόρθωσα και το βιβλίο να είναι χρήσιμο και σε Έλληνες και σε ξένους αναγνώστες.

Η πολιτισμική προσέγγιση συμβαδίζει και με το ενδιαφέρον μου για τη λογοτεχνική και κριτική θεωρία. Ήμουν από τους πρώτους που έγραφα για την αναγνωστική θεωρία, την αποδόμηση, τη μεταμυθοπλασία στο βιβλίο μου *Μετά την Αισθητική* (1987), που σημείωσε ιδιαίτερη επιτυχία και μύησε πολλούς νέους στη λογοτεχνική θεωρία. Το ίδιο θα μπορούσα να πω και για το βιβλίο μου *Το Παλίμψηστο της Ελληνικής Αφήγησης* (1993), που αποτέλεσε μια ιδιαίτερη συμβολή στην αφηγηματολογική προσέγγιση νεοελληνικών κειμένων και παρουσίασε, μεταξύ άλλων, τις απόψεις του Μπαχτίν για την ετερογλωσσία και τη διαλογικότητα. Ξεχωρίζω επίσης τη συμβολή μου στη συζήτηση για τον ελληνικό μοντερνισμό με τον τόμο *Greek Modernism and Beyond* (1997) και το βιβλίο μου *Από το Λυρισμό στον Μοντερνισμό* (2005) καθώς και την ενασχόλησή μου με ξεχασμένα κείμενα ή συγγραφείς του δέκατου ένατου αιώνα (Πιτζιπίος, Ραγκαβής, Βικέλας). Οι σχετικές μελέτες ενσωματώθηκαν στον τόμο *Κοσμοπολίτες και Αποσυνάγωγοι* (2003), που συνδυάζει την πολιτισμική, τη λογοτεχνική και την ιδεολογική ανάλυση. Η κριτική θεωρία με βοήθησε να δω αλλιώς τα λογοτεχνικά κείμενα και να τα εντάξω σε ένα γενικότερο πολιτισμικό πλαίσιο, συνδυάζοντας την ιστορική έρευνα, την κειμενική ανάλυση και τον θεωρητικό προβληματισμό, όπως φαίνεται και στο βιβλίο μου *The Other Self: Selfhood and Society in Modern Greek Fiction*, 2003 (ελληνική μετάφραση, *Ο άλλος εαυτός: ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*, 2007).

Η πρόσληψη της αρχαιότητας

Αλλά και η πρόσληψη της αρχαιότητας ανοίγει νέες προοπτικές για την επανασύνδεση νεοελληνικών και κλασικών σπουδών, τη συσχέτιση αρχαιόθεμων νεοελληνικών κειμένων με σύγχρονους προβληματισμούς και συγκριτολογικά ανοίγματα, όπως έδειξα σε διάφορα άρθρα αλλά και τον τόμο *Re-Imagining the Past: Antiquity and Modern Culture* (2017). Για να γίνω πιο συγκεκριμένος θα αναφερθώ σε έναν δραματικό μονόλογο της *Τέταρτης Διάστασης* του Ρίτσου, τον *Φιλοκτήτη*, που έχω μελετήσει από συγκριτολογική προοπτική για να κατανοήσουμε καλύτερα τη συμβολή του ποιητή στη διακαλλιτεχνική εκμετάλλευση του θέματος σε διεθνές επίπεδο⁴.

Αρχικά η ιστορία του Φιλοκτήτη λειτούργησε ως πηγή έμπνευσης κυρίως για ζωγράφους και γλύπτες ενώ οι λογοτεχνικές αναφορές ήταν ελάχιστες. Στη δεκαετία του 1960, όταν παρατηρείται σημαντική αλλαγή στην πρόσληψη της αρχαίας τραγωδίας, ο *Φιλοκτήτης* αρχίζει να ελκύει ξανά το ενδιαφέρον. Είναι

⁴ Βλ. Dimitris Tziouvas, «The Wound of History: Ritsos and the Reception of Philoctetes» στο Dimitris Tziouvas (επιμ.), *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2014, σσ. 297-317.

δύσκολο να συνοψιστούν οι πολυσχιδείς διεθνείς ανταποκρίσεις προς το έργο του Σοφοκλή, ωστόσο η πρόσληψη του έργου φαίνεται να επικεντρώνεται σε τρία βασικά θέματα: πόνος, εξορία και πολιτική. Τα τελευταία χρόνια ο Φιλοκτήτης έγινε εμβληματική φιγούρα της κουλτούρας του πόνου ενώ μυθιστορήματα και θεατρικά έργα σχετικά με το AIDS συχνά αξιοποιούν τη σωματική του δοκιμασία. Ακόμη και το Πεντάγωνο χρηματοδότησε παραστάσεις του για την ψυχοθεραπεία στρατιωτών και παλαιμάχων του πολέμου του Ιράκ.

Το δεύτερο μείζον θέμα στην πρόσληψη του Φιλοκτήτη, η εξορία, προβλήθηκε από τον Αντρέ Ζιντ, ο οποίος έγραψε αρκετά θεατρικά με αρχαιοελληνικά θέματα. Ακολουθώντας την αντίληψη του Όσκαρ Γουάιλντ για τη θέση του καλλιτέχνη στην κοινωνία, ο Ζιντ στο θεατρικό του αντιπαραθέτει τον ατομισμό στον πατριωτισμό, επιζητώντας την αυτονομία του ήρωά του καθώς ο Φιλοκτήτης του επιλέγει να παραμείνει στη μοναξιά και το αρκτικό τοπίο του νησιού του ανεξάρτητος από ηθικές δεσμεύσεις.

Η πολιτική διάσταση της ιστορίας του Φιλοκτήτη έχει τονιστεί από δραματουργούς και ποιητές με διάφορους τρόπους. Ο *Φιλοκτήτης* (1965) του Χάινερ Μύλλερ, χωρίς χορό και Ηρακλή και με τον Οδυσσέα να αναδεικνύεται σε κεντρικό ήρωα και 'νικητή', ερμηνεύτηκε ως αλληγορία του Σταλινισμού και ο ομώνυμος ήρωας ως προσωπείο του Τρότσκι. Ο Σέιμους Χήνυ στο θεατρικό του *Η Θεραπεία στην Τροία* (*The Cure at Troy*) το 1990 τον συνέδεσε με τις συγκρούσεις στη Βόρεια Ιρλανδία και ο Ντέρεκ Ουόλκοτ στον δικό του *Όμηρο* (1990) μας προσφέρει έναν μετα-αποικιακό Φιλοκτήτη στην Καραϊβική.

Διέγραψα σύντομα τις διεθνείς τύχες του Φιλοκτήτη και την καλλιτεχνική εκμετάλλευσή της περιπέτειάς του με άξονα τρία μείζονα θέματα: τον πόνο, την εξορία και την πολιτική για να αναφερθώ στον *Φιλοκτήτη* του Ρίτσου, ο οποίος δεν μπορεί εύκολα να ενταχθεί στα θέματα που κυριαρχούν στη διεθνή πρόσληψη του Σοφοκλείου ήρωα. Ο δραματικός μονόλογος του Ρίτσου αποκλίνει από το δράμα του Σοφοκλή και τις σύγχρονες εκδοχές του με ποικίλους τρόπους. Στο ποίημα ο μόνος ομιλητής είναι ο Νεοπτόλεμος και όχι ο Φιλοκτήτης, που παραμένει σιωπηλός καθ' όλη τη διάρκειά του και αναφέρεται μόνο στον τίτλο του ποιήματος. Ο Οδυσσέας δεν εμφανίζεται καθόλου ενώ δεν υπάρχει χορός ή αναφορά σε πόνο, απάτη ή από μηχανής θεό. Αυτές και άλλες διαφορές προσθέτουν στην περιπλοκότητα του ποιήματος χωρίς να αποκλείουν βέβαια τους παραλληλισμούς με το αρχαίο κείμενο.

Ορισμένοι μελετητές διάβασαν τον μονόλογο του Ρίτσου πολιτικά, παρασυρμένοι μάλλον από την έκβασή του. Κάθε πολιτική ανάγνωση του ποιήματος πρέπει όμως να απαντήσει στο κρίσιμο ερώτημα: γιατί ο Ρίτσος προβάλλει τόσο τον Νεοπτόλεμο καθιστώντας αυτόν, και όχι τον Φιλοκτήτη, πρωταγωνιστή του μονολόγου; Μια πιθανοφανής απάντηση θα ήταν ότι ο Νεοπτόλεμος συμβολίζει τη νεότητα δεδομένου ότι στο ποίημα αναφέρεται ως 'Νέος' και σε αντίθεση με τον Φιλοκτήτη δεν μπορεί να συνδεθεί με προηγούμενα ιστορικά ή πολιτικά γεγονότα. Αντιπροσωπεύοντας τη νεολαία, ο Νεοπτόλεμος δεν αγνοεί το παρελθόν, επιδιώκει όμως και τη χειραφέτησή του από τους νεκρούς. Ανακαλεί την παιδική του ηλικία και τον φόβο του πατέρα

για να αναδείξει την εσωτερική του μοναξιά (σε αντίθεση με την εξορία του Φιλοκτήτη).

Ο Φιλοκτήτης αρχίζει να γράφεται την εποχή που ο Ρίτσος δημοσιεύει τα δώδεκα ποιήματά του για τον Καβάφη (1963) και εικονογραφείται, όπως και τα καβαφικά ποιήματα, με σχέδια του Β. Βασιλειάδη που αναπαριστούν γυμνά σώματα ή ημίγυμνους άνδρες ενώ η πρώτη έκδοσή του (1965) είχε τον υπότιτλο σε παρένθεση 'Υστατο προσωπείο'. Ο μονόλογος του Ρίτσου είναι ένα ομοερωτικό ποίημα ταυτότητας και ένα παιχνίδι με μάσκες. Σε αυτό ο ποιητής προσπαθεί να συμφιλιώσει δύο πλευρές του εαυτού, με τον Νεοπτόλεμο, ως πιο ανθρώπινο και λιγότερο πολεμιστή, να αντιπροσωπεύει την ιδιωτική πλευρά του εγώ και τον Φιλοκτήτη, ταυτισμένο με τον πόλεμο και τη νίκη, να συμβολίζει τη δημόσια.

Εστιάζοντας στον Νεοπτόλεμο και όχι στον Φιλοκτήτη, ο Ρίτσος προσθέτει μια νέα διάσταση στη σύγχρονη πρόσληψη του μύθου και αναβιώνει την παλιά συζήτηση ως προς το ποιος είναι ο πραγματικός ήρωας της τραγωδίας. Το ποίημα μέχρι τώρα έχει διαβαστεί σε σχέση με την ιστορία και την πολιτική αναγκαιότητα· ο δραματικός μονόλογος του Ρίτσου μας καλεί εντέλει να διαλέξουμε μεταξύ της μυθοποίησης της ιστορίας και της μυθοποίησης του εαυτού και να ξανασκεφτούμε την προσέγγιση της νεοελληνικής ποίησης και σε σχέση με την αρχαιότητα και σε ένα συγκριτολογικό πλαίσιο, που αναδεικνύει την ιδιαιτερότητα της διαχείρισης της αρχαιότητας από Έλληνες λογοτέχνες.

Τα τελευταία χρόνια δίδαξα επίσης με επιτυχία ένα μάθημα με τίτλο «Σύγχρονες Οδύσσειες» (Modern Odysseys) που μου έδωσε τη δυνατότητα να προβάλλω συνδυαστικά πολλά ελληνικά και ξένα λογοτεχνικά κείμενα, κινηματογραφικά έργα ή ζωγραφικούς πίνακες που βασίζονται άμεσα ή έμμεσα σε αυτήν. Σε σχέση με άλλα κλασικά κείμενα η Οδύσσεια έχει δύο πλεονεκτήματα. Το πρώτο είναι ότι η λέξη «οδύσσεια» έχει περάσει στο καθημερινό μας λεξιλόγιο, μολονότι το όνομα Οδυσσέας συναντάται πολύ συχνά στη λατινική του εκδοχή (Ulysses) και όχι στην ελληνική του σε λογοτεχνικά έργα από τον Τέννισον μέχρι τον Τζόυς ή στην ταινία του Αγγελόπουλου *Ulysses' Gaze*. Το δεύτερο είναι το κατά κάποιον τρόπο ανοιχτό τέλος της Οδύσσειας, που έδωσε την ευκαιρία σε ποιητές να την προεκτείνουν στη λεγόμενη «Δεύτερη Οδύσσεια» για το τί συνέβη στον Οδυσσέα μετά την άφιξή του στην Ιθάκη.

Με αφετηρία την προφητεία του Τειρεσία στην ενδέκατη ραψωδία του έπους, οι νεότεροι συγγραφείς από τον Δάντη μέχρι τον Άλφρεντ Τέννισον και τον Καβάφη, που ένα από τα κρυμμένα ποιήματά του τιτλοφορείται «Δεύτερη Οδύσσεια» και το μότο του παραπέμπει και στον Δάντη και στον Τέννισον, βλέπουν τον Οδυσσέα είτε να αρχίζει ή να θέλει να ξεκινήσει ένα νέο ταξίδι. Ο Καβάφης στο πεζό του, το «Τέλος του Οδυσσέα», μας δίνει μια περιεκτική εικόνα της προέκτασης της Οδύσσειας στη σύγχρονη εποχή και του νέου ταξιδιού που επιχειρεί ο Οδυσσέας είτε προς τις Ηράκλειες στήλες (Δάντης) είτε προς μια νέα Ιθάκη του νου (Καβάφης).

Ο Οδυσσέας παρουσιάζεται ως ο αιώνιος ταξιδευτής, ανικανοποίητος και ανέστιος. Αλλά και ο «Οδυσσέας» (1842) του Τέννισον με την τελευταία

εμβληματική του φράση («Για να παλέψουμε, να αναζητήσουμε, να βρούμε, και να μην υποχωρήσουμε»), που χρησιμοποιήθηκε και ως εμβληματική επιγραφή στο Ολυμπιακό Χωριό στους Ολυμπιακούς του Λονδίνου το 2012, προκρίνει τον διαρκή αγώνα και όχι την επανάπαυση στην Ιθάκη. Για να συνειδητοποιήσουμε την αντοχή ενός ποιήματος του δέκατου ένατου αιώνα στον εικοστό πρώτο αρκεί να αναφέρουμε ότι στίχους από το ίδιο ποίημα απαγγέλλει και η Τζούντι Ντεντς στην ταινία *Skyfall* (2012) με τον Τζέιμς Μποντ. Η «Δεύτερη Οδύσεια» στις ποικίλες εκδοχές της δεν εκφράζει τον νόστο της επιστροφής όσο τη λαχτάρα για νέα περιπέτεια και νέο ταξίδι κατάκτησης. Ο Οδυσσεύς δεν είναι ο πιστός σύντροφος που επαναπαύεται στην Ιθάκη αλλά ο ακάματος ταξιδευτής που οι περιπέτειές του δεν έχουν τέλος. Η δεύτερη Οδύσεια, και ιδιαίτερα ο 'Οδυσσεύς' του Τένισον, ενίσχυσαν τη θεώρησή του ως αποικιοκράτη που δεν ικανοποιείται από την ανακάλυψη και την κατάκτηση νέων χωρών.

Στο ποίημα του Τένισον όμως η Πηνελόπη είναι σχεδόν απύσχα και τα τελευταία χρόνια βλέπουμε μια κίνηση να της δοθεί φωνή σε μυθιστορήματα όπως η *Πηνελοπιάδα*, της πολυβραβευμένης Καναδής συγγραφέως Margaret Atwood ή το ποίημα «Πηνελόπη» της Σκωτζέζας ποιήτριας Κάρολ Άνν Ντάφου. Στα ελληνικά δεν έχουμε φεμινιστικές εκδοχές της Πηνελόπης, με εξαίρεση ενδεχομένως τα ποιήματα της Κατερίνας Αγγελάκη-Ρουκ «Λέει η Πηνελόπη» (1977) και «Η άλλη Πηνελόπη» (1995) και ως εκ τούτου προκύπτουν δύο ζητήματα προς συζήτηση. Το πρώτο είναι αν οι Ελληνίδες και οι Έλληνες λογοτέχνες διστάζουν σε σχέση με τους ξένους ομοτέχνους τους να υιοθετήσουν μια κριτική, αναθεωρητική ή ακόμη και ανίερη στάση απέναντι στα αρχαία κείμενα. Το δεύτερο ζήτημα προς συζήτηση αφορά το ερώτημα αν και κατά πόσο η αντιμετώπιση της Πηνελόπης από φεμινιστική προοπτική είναι ανανεωτική ή σχηματική.

Ένα πλεονέκτημα ή μειονέκτημα της Οδύσειας είναι η επεισοδιακή της δομή (δηλαδή η παράταξη περιπετειών χαλαρά συνδεμένων). Αυτό μπορεί να μην ευνοεί μια εύκολη μεταφορά στη μεγάλη οθόνη όπως η διασκευή ενός μυθιστορήματος αλλά από την άλλη ευνοεί μια πιο ευέλικτη πλοκή. Και αυτό το βλέπουμε στην ταινία των αδελφών Κοέν *O Brother, Where Art Thou?* (2000). Οι αδελφοί Κοέν έλεγαν ότι δεν είχαν διαβάσει την Οδύσεια αλλά η ταινία τους διαψεύδει με τις συστηματικές αναφορές σε πολλά συμβάντα της. Έχουν κάνει όμως και κάτι άλλο που εν μέρει τους το επέτρεψε η επεισοδιακή δομή του έπους. Έχουν συνδυάσει περιστατικά από την Οδύσεια με ιστορίες από την περίοδο της μεγάλης Αμερικανικής ύφεσης και έτσι κάποιος που δεν είναι εξοικειωμένος με το έπος μπορεί να μην αντιληφθεί ότι η ταινία αποτελεί και διασκευή του.

Το θέμα της κινηματογραφικής μεταφοράς της Οδύσειας με φέρνει και σε μια άλλη αριστουργηματική ταινία, την *Περιφρόνηση/Le mépris* (1963) του Ζαν Λικ Γκοντάρ. Η ταινία δεν είναι ακριβώς διασκευή της Οδύσειας αλλά συνιστά έναν διαρκή προβληματισμό για το πώς μπορεί να μεταφερθεί στη μεγάλη οθόνη. Στην αυτοαναφορική ταινία του Γκοντάρ συγκρούεται η εμπορικότητα του Χόλιγουντ με τον γαλλικό καλλιτεχνικό σινεμά και τη γερμανική διασκευαστική προσέγγιση του έπους, το θέατρο με τον κινηματογράφο και εντέλει το χρήμα με την κουλτούρα.

Οι σύγχρονες Οδύσσειες, όπως και ο *Φιλοκτήτης* του Ρίτσου, δεν μας βοηθούν απλώς να επανεξετάσουμε τη σημασία των κλασικών κειμένων στον σύγχρονο κόσμο αλλά μέσω του νέου κλάδου της κλασικής πρόσληψης μας βοηθούν να δούμε τη νεοελληνική λογοτεχνία αλλιώς και σε ένα συγκριτικό πλαίσιο. Κατά πόσο δηλαδή συνομιλεί με την αρχαία ελληνική με νέους τρόπους και ως ποιο βαθμό συμβαδίζει με την παγκόσμια λογοτεχνία στην κριτική και αναθεωρητική διαπραγμάτευση κλασικών θεμάτων. Νομίζω ότι η πρόσληψη της αρχαιότητας ανοίγει νέες προοπτικές και για τη νεοελληνική λογοτεχνία, ώστε να ενταχθεί και να συναγωνιστεί σε ένα διεθνές πλαίσιο.

Ιστορία και Λογοτεχνία

Τέλος, η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας αποτελεί ένα από τα τρέχοντα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα και μια ακόμη πτυχή της διεπιστημονικότητας. Με την άνοδο των σπουδών μνήμης και τραύματος, ιστορία και λογοτεχνία ήρθαν πιο κοντά θέτοντας το ερώτημα αν τελικά η σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας είναι ανταγωνιστική ή συνεργατική; Παλαιότερα ιστορία και λογοτεχνία διαφοροποιούνταν με βάση τον Αριστοτέλη «διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἰστορίας ἐστίν» (*Περὶ Ποιητικῆς*, 1451a36-38 – 1451b15) ή τη ρήση του Μάριο Βάργκας Λιόσα: στην ιστορία καλείσαι να ανακαλύψεις την αλήθεια, ενώ στη λογοτεχνία καλείσαι να την δημιουργήσεις. Εκείνος που προώθησε την επιστροφή στην αφηγηματικότητα της ιστορίας και κατ' επέκταση στη λογοτεχνικοποίησή της ήταν ο Λώρενς Στόουν με το άρθρο του «Η αναβίωση της αφήγησης: σκέψεις πάνω σε μια νέα παλιά ιστορία» (1979). Ως πρωτεργάτης της Νέας Πολιτισμικής Ιστορίας αμφισβήτησε την αξίωση του Ράνκε για γραμμική ιστορική αφήγηση, απορρίπτοντας την αυταπάτη μιας «συνεκτικής επιστημονικής εξήγησης» στην ιστορία. Οι απόψεις του Ρολάν Μπαρτ και του Μισέλ ντε Σερτό ότι η γραφή του παρελθόντος είναι κειμενική κατασκευή, προετοίμασαν τη μεταμοντερνιστική θεώρηση του παρελθόντος ως μεγάλου κειμένου και του ρόλου του ιστορικού ως αναγνώστη του. Η άρνηση του μεταμοντερνισμού ότι η ιστορική γραφή αναφέρεται σε ένα πραγματικό παρελθόν, είχε επίσης σημαντικές επιπτώσεις στη θεώρηση των σχέσεων ιστορίας και λογοτεχνίας. Μέσω της αμφισβήτησης της διάκρισης γεγονότος και μυθοπλασίας, η ιστορία ήρθε πιο κοντά στη λογοτεχνία και αυτή η λογοτεχνικοποίηση της ιστορίας (Hayden White, Ivan Jablonka), μέσω της αφηγηματοποίησής της συνέβαλε και στην ανανέωση του ιστορικού μυθιστορήματος.

Έννοιες όπως ετερότητα, μνήμη, τραύμα, αρχείο, οι χρήσεις και επινοήσεις του παρελθόντος ανέκυψαν στις τρέχουσες συζητήσεις και περί έθνους και περί λογοτεχνίας επιβάλλοντας με έναν άλλο τρόπο τη συσχέτισή τους, ιδιαίτερα στον χώρο του μυθιστορήματος. Το παλαιότερο ιστορικό μυθιστόρημα επεδίωκε να επιβεβαιώσει την εθνική ιστορία, να στηρίξει το έθνος και ήταν γέννημα του ιστορισμού. Οι βασικές προϋποθέσεις του όπως η χρονική

απόσταση μεταξύ του χρόνου συγγραφής και της μυθιστορηματικής δράσης, ο διδακτικός του ρόλος ή η λειτουργία του ως συμπλήρωμα της ιστορικής γνώσης τίθενται υπό αμφισβήτηση. Το νέο ιστορικό μυθιστόρημα (αν μπορεί να ονομαστεί έτσι), απότοκο του μεταμοντερνισμού, διερευνά την ετερότητα του έθνους, τις αποσιωπημένες πτυχές και τα τραύματα της εθνικής ιστορίας. Βλέπει το παρελθόν περισσότερο στο παρόν, αμφισβητεί τις εθνικές αλήθειες και δεν βασίζεται τόσο στη μαρτυρία όσο στη διερεύνηση του ιστορικού αρχείου. Δεν επιδιώκω στην έρευνά μου να καταλήξω σε μια νέα τυπολογία του ιστορικού μυθιστορήματος αλλά να δείξω πώς έχει αλλάξει η σχέση ιστορίας και μυθιστορήματος.

Στην πρόσφατη ελληνική πεζογραφία παρατηρούμε την ανανεωμένη επάνοδο του ιστορικού μυθιστορήματος που από ρομαντικό (όπως λεγόταν παλαιότερα) ή ιστο(ριστ)ικό είδος εξελίσσεται σε μεταμυθοπλαστικό/μετα-ιστορικό, ξεφεύγοντας από την εθνορομαντική παράδοση και αμφισβητώντας την ιστορική αλήθεια. Κανένα άλλο είδος μυθοπλασίας (με την εξαίρεση του αστυνομικού) δεν γνώρισε τέτοια αναθεώρηση τα τελευταία πενήντα χρόνια όσο το ιστορικό μυθιστόρημα τόσο στην Ελλάδα όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η συζήτηση για το ιστορικό μυθιστόρημα μας δείχνει πώς περνούμε από τον ορισμό και τα γνωρίσματα του είδους σε έναν γενικότερο προβληματισμό για την ανοιχτή και διαδραστική σχέση ιστορίας και λογοτεχνίας που φέρνει νέα θέματα στο προσκήνιο.

Με βάση τα παραπάνω ξανατίθεται το ερώτημα: Τροφοδοτεί μόνο η ιστορία τη λογοτεχνία ή και το αντίστροφο; Μήπως τελικά η έννοια της αφήγησης είναι αυτή που συνδέει λογοτεχνία και ιστορία; Πώς διαχωρίζεται το ιστορικό από το πολιτικό μυθιστόρημα ή από τη λεγόμενη μυθιστορία (νοούμενη ως μείξη μύθου και ιστορίας, μυθοπλαστικής επινόησης και ιστορικής αλήθειας); Θα μπορούσαμε να πούμε ότι από την αναπαράσταση ή εξακρίβωση του τί συνέβη στο παρελθόν περνάμε στο πώς γνωρίζουμε το παρελθόν στο παρόν.

Για να κατανοήσουμε το πώς άλλαξε το ιστορικό μυθιστόρημα τα τελευταία σαράντα χρόνια θα πρέπει να ξεκινήσουμε από τις γενικότερες αλλαγές στην προσέγγιση του παρελθόντος, την άνοδο των σπουδών μνήμης και τις εξελίξεις στη θεωρία της ιστορίας το ίδιο διάστημα. Η ιστορία παύει να είναι αποκλειστικά ακαδημαϊκή πρακτική και εξελίσσεται σε κοινωνική ενώ αναδύεται και η έννοια της ιστορικής κουλτούρας. Αρχικά ήταν η έννοια της αφήγησης που έφεραν κοντά ιστορία και λογοτεχνία και μετά ήταν η έννοια της μνήμης και της μεταμνήμης. Ιστορία και λογοτεχνία συνομιλούν πια ισότιμα με νέους τρόπους και σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πεδίο και τούτο νομίζω ανοίγει νέες προοπτικές και για τις νεοελληνικές σπουδές.

Τελικά η διεπιστημονικότητα είτε μέσω των πολιτισμικών σπουδών, της πρόσληψης της αρχαιότητας ή της ιστορίας ανοίγει νέες προοπτικές για να κινηθούμε πέραν της φιλολογίας και να χτίσουμε νέες γέφυρες με άλλους χώρους ή να κάνουμε νέα συγκριτολογικά ανοίγματα που δεν βασίζονται σε επιδράσεις αλλά σε διαφορές. Χωρίς να εγκαταλείψουμε την έμφαση στα κείμενα θα πρέπει να ανοιχτούμε πέρα από αυτά, εμπλουτίζοντας τις αναγνώσεις

μας με στοιχεία από άλλα πεδία και καλύπτοντας ένα όσο το δυνατό ευρύτερο φάσμα του ελληνικού πολιτισμού.

Εκτός όμως από τη διεπιστημονικότητα αρκετός λόγος γίνεται σήμερα και για τη διεθνοποίηση των ελληνικών πανεπιστημίων. Για τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες όμως διεθνοποίηση σημαίνει ενημερωμένες βιβλιοθήκες. Χωρίς αυτές έρευνα δεν γίνεται. Το λυπηρό είναι ότι ενώ κυκλοφορούν όλο και περισσότερα βιβλία για τη σύγχρονη Ελλάδα στα αγγλικά αλλά και σε άλλες γλώσσες, αυτά δεν υπάρχουν σε ελληνικές βιβλιοθήκες ούτε καν στην Εθνική ενώ εντοπίζονται μέσω του worldCat union catalog σε βιβλιοθήκες στο Ισραήλ, την Ιαπωνία, τη Σουηδία, την Ολλανδία, την Αμερική κ.α. Πώς οι ξένοι εκδότες θα εκδώσουν νέα βιβλία για την Ελλάδα, όταν η ίδια η χώρα δεν προμηθεύεται τα βιβλία που την αφορούν; Στην τελετή απονομής του Μεγάλου Κρατικού Βραβείου των Γραμμάτων τόνισα ότι δεν αρκεί το ελληνικό κράτος να ενισχύει τη μετάφραση λογοτεχνικών έργων αλλά και να επιδοτεί και την αγορά ξενόγλωσσων βιβλίων ελληνικού ενδιαφέροντος για τις ελληνικές βιβλιοθήκες. Διαφορετικά δεν μπορούμε να μιλούμε για διεθνοποίηση των ελληνικών πανεπιστημίων.

Διεθνοποίηση επίσης σημαίνει να παρακολουθούμε τις διεθνείς εξελίξεις αλλά και να είμαστε Προμηθείς και όχι Επιμηθείς όσον αφορά τις ακαδημαϊκές αλλαγές. Η τάση πλέον είναι προς τη μελέτη ευρύτερων συνόλων (Μέση Ανατολή, Ανατολική Ευρώπη) παρά μεμονωμένων χωρών. Έτσι στο μέλλον δεν θα υπάρχουν τμήματα ή έδρες Νεοελληνικών Σπουδών στο εξωτερικό αλλά διδάσκοντες από διαφορετικές επιστήμες (αρχαιολογία, ανθρωπολογία, ιστορία, πολιτικές επιστήμες) που θα μελετούν την Ελλάδα από τη δική τους επιστημονική οπτική αλλά ανήκοντας σε διάφορα τμήματα και ανοίγοντας διεπιστημονικό διάλογο. Με δεδομένη αυτή την τάση μπορεί να μην ευτύχησα να έχω διάδοχο στην έδρα μου και έτσι μια μακρόχρονη παράδοση διδασκαλίας της νεότερης Ελλάδας στο Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ να έφτασε στο τέλος της· είμαι, ωστόσο, περήφανος που είχα άξιες φοιτήτριες και άξιους φοιτητές που δούλεψαν μαζί μου για την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών και τώρα εργάζονται σε πανεπιστήμια της Ελλάδας και του εξωτερικού. Αισθάνομαι ότι η προσφορά μου ήταν διττή και στο εξωτερικό, διδάσκοντας πολλούς ξένους φοιτητές αλλά και στο εσωτερικό έχοντας έναν σημαντικό αριθμό Ελλήνων και Κυπρίων μεταπτυχιακών φοιτητών. Όπως γράφω και στην ιστοσελίδα του Πανεπιστημίου μου ένας από τους στόχους της διδασκαλίας μου ήταν να δοκιμάσω τον ισχυρισμό του Λώρενς Ντάρρελ ότι η μελέτη της Ελλάδας και της κουλτούρας της σου επιτρέπει να ανακαλύψεις τον εαυτό σου ('studying Greece and its culture allows you to discover yourself').

Μέχρι πρόσφατα η νεοελληνική φιλολογία περιοριζόταν στα στενά όρια της γραμματολογίας, οι νεοελληνικές σπουδές όμως θα πρέπει να κινηθούν πέραν της φιλολογίας στον ευρύτερο χώρο της κουλτούρας, δηλαδή σε πολιτισμικά ζητήματα, σύγχρονες συγκρίσεις και βιοπολιτικά ερωτήματα. Αν η φιλολογία έχει σημείο αναφοράς και αντικείμενο διαπραγματεύσεως το παρελθόν, η

μεταφιλολογία (κατά το μεταίστορία) εκκινεί από το παρόν, το τώρα, αντιπροσωπεύοντας νέες επίκαιρες αναγνώσεις, θεωρητικές προσεγγίσεις, πολιτισμικές αναζητήσεις και διαδράσεις με άλλους χώρους για τη δημιουργία ενός ευρύτερου διδακτικού και ερευνητικού πεδίου. Και για να κλείσω κάπως πιο προσωπικά, όπως άρχισα, θα έκανα έναν παραλληλισμό. Όπως στη δεκαετία του 1980 με το βιβλίο μου *Μετά την Αισθητική* πρότεινα μια υπέρβαση και τη διαμόρφωση ενός νέου πεδίου, έτσι και σήμερα θα υποστήριζα να κινηθούμε προς τη Μεταφιλολογία, ως τον χώρο της διεπιστημονικότητας και να διεκδικήσουμε ένα νέο μέλλον για τις νεοελληνικές σπουδές.

Το ιδίωμα των Δαρνακοχωρίων του νομού Σερρών

Σοφία Αποστολοπούλου
Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Περίληψη

Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η γλωσσολογική προσέγγιση και περιγραφή της φυσιогνωμίας και των ιδιαιτεροτήτων του ιδιώματος της περιοχής των Δαρνακοχωρίων του νομού Σερρών. Η γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση που υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε για την περιγραφή και την επεξεργασία του ιδιωματικού γλωσσικού υλικού είναι η συγχρονική. Έπειτα από τα σχετικά εισαγωγικά στοιχεία (π.χ. καθορισμός του αντικειμένου, γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση, ιδιωματικό γλωσσικό υλικό, πληροφορητές κ.λπ.) παρουσιάζονται τα κυριότερα φωνητικά, φωνολογικά, μορφολογικά και συντακτικά γνωρίσματα του ιδιώματος. Τέλος, εκτίθενται οι παρατηρήσεις - συμπεράσματα που προέκυψαν από την εξέταση του ιδιωματικού υλικού, δηλ. ότι το ιδίωμα εντάσσεται στην ευρύτερη ομάδα των βορείων ιδιωμάτων της νέας Ελληνικής και, πιο συγκεκριμένα, ότι είναι δυνατόν να συμπεριληφθεί στη βορειοανατολική υπο-ομάδα των ανωτέρω ιδιωμάτων σύμφωνα με την πρόταση του Τζιτζιλί (2016, σ. 446) για την ταξινόμηση των νεοελληνικών διαλέκτων με κριτήριο 24 βασικά χαρακτηριστικά.

© 2023 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Νεοελληνική Διαλεκτολογία, νομός Σερρών, ιδίωμα Δαρνακοχωρίων

Doi:

Abstract

The linguistic approach and description of the profile and peculiarities of the dialect of Tharnakochoria in Serres are the aims of this article. The general approach which is adopted and followed for the description and elaboration of the dialectal material is synchronic. After the introductory information (e.g., aim of the article, general methodological approach, dialectal linguistic material, informants etc.) we present the basic phonetic, phonological, morphological and syntactic characteristics of the dialect. In the end, we present the conclusions resulting from the examination of the dialect, i.e. that the dialect belongs to the wider group of Northern dialects of Modern Greek and, more specifically, that, according to Tzitzilis' suggestion (2016, p. 446) about Modern Greek dialects classification on the basis of 24 key characteristics, it is included in their North-Eastern sub-group.

© 2023 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: Modern Greek Dialectology, prefecture of Serres, dialect of Tharnakochoria

1. Εισαγωγή

1.1. Καθορισμός του αντικειμένου & γενικότερη μεθοδολογική προσέγγιση

Η παρούσα εργασία κινείται στα ευρύτερα πλαίσια του επιστημονικού πεδίου της Γλωσσολογίας και ειδικότερα στον χώρο της Διαλεκτολογίας. Ασχολείται με την οριζόντια ή γεωγραφική διαφοροποίηση της Νέας Ελληνικής Γλώσσας και στόχος της είναι η μελέτη και η γλωσσολογική περιγραφή του ιδιώματος των Δαρνακοχωριών του νομού Σερρών.

Γενικότερα, η προσέγγιση που υιοθετείται και ακολουθείται στο πλαίσιο της εργασίας για την περιγραφή και την επεξεργασία του ιδιωματικού γλωσσικού υλικού είναι η συγχρονική. Η συγχρονική θεώρηση αντιμετωπίζει τη γλώσσα ως σύστημα, δηλαδή ως ένα σύνολο στοιχείων που επιτελούν συγκεκριμένες λειτουργίες και διαπλέκονται σε δίκτυο σχέσεων. Τα γλωσσικά στοιχεία μελετώνται στις σχέσεις τους με τα άλλα στοιχεία που συνυπάρχουν στο ίδιο γλωσσικό σύστημα σε μια δεδομένη χρονική περίοδο· αντιμετωπίζονται δηλαδή ως έτοιμες, διαμορφωμένες καταστάσεις –και όχι ως προς την προέλευση και τις μεταβολές, τις διαδοχικές μορφές τις οποίες έλαβαν και τη χρονική τους διαδοχή, τα χρονικά στάδια από τα οποία διήλθαν έως ότου λάβουν την τελική τους μορφή (διαχρονική θεώρηση)– και εξετάζονται ως προς τις σχέσεις τους με τα άλλα χρονικώς συνυπάρχοντα στοιχεία του αυτού συστήματος. Επομένως, ο ιδιωματικός λόγος προσεγγίζεται ως προς τις σχέσεις που υφίστανται μεταξύ των γλωσσικών του στοιχείων κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα που καλύπτει το διαθέσιμο υλικό (1961-2014).

1.2. Το υλικό και οι πληροφορητές

Το γλωσσικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε ως βάση για αυτήν την εργασία καλύπτει συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (1961-2014) και αποτελείται πρωτίστως από μαγνητοφωνημένο προφορικό, καθημερινό λόγο από φυσικούς ομιλητές του ιδιώματος (άντρες και γυναίκες), γηγενείς, μόνιμους κατοίκους των Δαρνακοχωριών, ηλικίας κυρίως από 65-92 χρόνων, για τη συλλογή του οποίου χρησιμοποιήθηκε η δειγματοληψία ευκολίας (convenience sampling)¹, αλλά και ήδη υπάρχον μαγνητοφωνημένο και ψηφιακό υλικό. Επικουρικά, πρόσθετο υλικό αντλήθηκε και από γραπτές πηγές (π.χ. χειρόγραφα του Κέντρου Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, γλωσσάρια, δημοσιευμένα κείμενα μικρής έκτασης, άρθρα, διαδικτυακά δεδομένα).

1.3. Τα Δαρνακοχώρια και η προέλευση της λέξης Νταρνάκας ή Δαρνάκας

Η λέξη Νταρνάκωρια ή Δαρνακοχώρια προέρχεται από το όνομα των κατοίκων αυτών των χωριών, οι οποίοι είναι γνωστοί ως Νταρνάκες (Δαρνάκες) ή Νταρνάκηδες (Δαρνάκηδες).

Στην ομάδα των Δαρνακοχωριών περιλαμβάνονται κατά τον Σαμσάρη (1971, σσ. 12-13), καθηγητή της Ρωμαϊκής Ιστορίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου, τα χωριά Οινούσα (Δερβέσιανη), Νέο Σούλι (Σουμπάσκιοι), Πεντάπολη (Σαρμουσακλί), Χρυσός (Τοπόλιανη), Άγιο Πνεύμα (Βεζνίκο), Τούμπα και Εμμ.

¹ Για τα είδη της δειγματοληψίας βλ. Μικρός (2009, σσ. 206-222).

Παππάς (Δοβίστα), ενώ από τον Γκισδαβίδη (1986) αναφέρεται πως έχει την αίσθηση ότι με αυτό το όνομα αποκαλούσαν «τους ανατολικώς της πόλεως χωρικούς, ως φερ' ειπείν τους χωρικούς Δοβίστας, Τοπολιάνης, Τούμπας, Σουμπάσκοιοι και άλλους», αλλά ότι περιόριζαν τον χαρακτηρισμό αυτό «εις τους χωρικούς του Ροδολείβου, Κιούπκιοι, Ζίχνης και εν γένει της δυτικής πλευράς του Παγγαίου κατοικούντας» (σ. 20). Σύμφωνα με τον Παπακυριάκο (1997) το όνομα «Νταρνάκης» υπήρξε «σημείο αντιλεγόμενο» από διαφόρους συγγραφείς, μερικοί το επεκτείνουν σε όλα τα ανατολικά των Σερρών και δυτικά του Παγγαίου χωριά «με τους γηγενείς κατοίκους» και συμπεριλαμβάνουν στα Δαρνακοχώρια μέχρι και τα χωριά Πρώτη και Ροδολείβος (σ. 34). Επίσης, ο Γουδεντζίκης (2000) σημειώνει ότι παλαιότερα στα Δαρνακοχώρια περιλαμβάνονταν και τα χωριά έως το Ροδολίβος ενώ παράλληλα προσθέτει ότι «ακόμη όμως και σήμερα» μερικοί κάτοικοι των χωριών αυτών δηλώνουν πως είναι Δαρνάκες και ότι αυτό ισχύει για τους κατοίκους των χωριών Δαφνούδι και Ροδολίβος (σ. 1). Στη σύγχρονη εποχή, η χρήση της λέξης Δαρνακοχώρια παραπέμπει στα εξής πέντε χωριά, το Άγιο Πνεύμα, το Νέο Σούλι, την Πεντάπολη, το Χρυσό και το χωριό Εμμανουήλ Παππάς.

Εικ. 1. Τμήμα χάρτη του ν. Σερρών όπου περιλαμβάνεται η περιοχή των Δαρνακοχωριών.

Ως προς την ετυμολόγηση της λέξης Νταρνάκας/ης ή Δαρνάκας/ης πρέπει να σημειωθεί εκ των προτέρων ότι δεν έχει διατυπωθεί μία οριστική, πλήρως ικανοποιητική και ευρύτατα αποδεκτή άποψη, παρά το γεγονός ότι έως τώρα έχουν υπάρξει διάφορες δημοσιεύσεις στον τοπικό κυρίως Τύπο και αρκετά άτομα έχουν ασχοληθεί –ως επί το πλείστον ερασιτεχνικά– με το συγκεκριμένο ζήτημα.

Είναι αλήθεια ότι έχουν γραφεί και εκφραστεί διάφορες ετυμολογικές εκδοχές, απόψεις και ερμηνείες, από τις οποίες άλλες δείχνουν να διαθέτουν μια βαρύτητα, να στηρίζονται σε κάποια σχετικά ικανοποιητική ετυμολογική βάση και τεκμηρίωση –και γι' αυτό ίσως καθίστανται αποδεκτές από τα περισσότερα άτομα που έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με το θέμα– ενώ άλλες δίνουν την εντύπωση ή είναι προφανές ότι βασίζονται σε εικασίες, πιθανότητες, πληροφορίες και στοιχεία που διατηρήθηκαν και μεταφέρθηκαν μέσω της προφορικής παράδοσης ή ίσως –κάποιες από αυτές– αποτελούν ακόμη και αποκυήματα γόνιμης φαντασίας και ως εκ τούτου δεν διαθέτουν ούτε στο ελάχιστο το βάρος επιστημονικής θεμελίωσης και τεκμηρίωσης.

Η άποψη η οποία τυγχάνει μεγαλύτερης αποδοχής και είναι δυνατόν αλλά και αναμενόμενο να θεωρηθεί και να χαρακτηριστεί ως η επικρατέστερη –χωρίς ασφαλώς να είναι απολύτως βέβαιο ότι είναι και η ορθότερη– είναι αυτή σύμφωνα με την οποία η λέξη Νταρνάκας ή Δαρνάκας προήλθε από τη συχνή χρήση των λέξεων *δάρι/η*² και *νάκα* ή *δουνάκα* / *εδωνάκα* / *δωνάκας*. Επίσης, η γνώμη του Ταχινόζλη³ (όπ. αναφ. στον Μελισσά, 2006) ότι η λέξη Δαρνάκας προήλθε από την τουρκική λέξη *darnak* «άτομο με πολύ περιορισμένες νοητικές ικανότητες, άξεστος, αγροίκος» επιτρέπει μια άνετη ετυμολόγηση, εφόσον δεν υπάρχουν προσκόμματα από πλευράς περίπλοκων ή ασυνήθιστων φωνολογικών φαινομένων και μεταβολών για την ερμηνεία της· επιπρόσθετα, το γεγονός ότι η συγκεκριμένη λέξη χρησιμοποιείται και σήμερα στον νομό, για να δηλώσει τον άξεστο και τον αγροίκο⁴ προσφέρει μια ικανοποιητική βάση για την αποδοχή της συγκεκριμένης θέσης⁵.

1.4. Η διαλεκτική θέση του ιδιώματος

Η πιο γνωστή και ευρύτερα απόδεκτη⁶ στη Νεοελληνική Διαλεκτολογία ταξινόμηση των ιδιωμάτων είναι αυτή που προτάθηκε από τον Χατζιδάκι (Hatzidakis, 1892, σ. 342· Χατζιδάκις, 1905, σσ. 250-251, 1907, σ. 115) στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με αυτόν τα ιδιώματα της Νέας Ελληνικής διαχωρίζονται σε βόρεια και νότια με μια νοητή γραμμή, τον 38^ο παράλληλο, που περνά από τον Κορινθιακό κόλπο, από τα όρια Αττικής και Βοιωτίας, μεταξύ Χίου και Σάμου και καταλήγει στην Ιωνία. Βάση για τον διαχωρισμό των ιδιωμάτων σε βόρεια και νότια αποτελεί η εξέλιξη των άτονων μεσαίων και κλειστών φωνηέντων. Στα βόρεια ιδιώματα τα άτονα /o/ και /e/ πραγματώνονται ως [u] και [i] αντίστοιχα

² Ο Ανδριώτης (1953) αναφέρει τη λέξη *δάρι* στα επιρρήματα και γράφει σχετικά: «*δάρι* *εδάρε*, *τώρα*» (σ. 107).

³ Τη θέση αυτή υποστήριξε σε ανακοίνωσή του με τίτλο «Περί των ονομάτων των Σερραίων (19ος αιώνας-1913): Το επώνυμο Νταρνάκας» στο Β' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο που έγινε στις Σέρρες (6-9 Απριλίου 2006) με θέμα *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*.

⁴ Σχετικά με τη χρήση της λέξης Δαρνάκας με υποτιμητική και μειωτική σημασία βλ. και ό,τι σημειώνει ο Τόμπουλος (1982, σ. 117).

⁵ Είναι αλήθεια όμως ότι η άποψη αυτή προσκρούει στην αίσθηση και στην εικόνα που έχουν οι Δαρνακοχωριίτες για τον εαυτό τους και την εκλαμβάνουν ως μειωτική, προσβλητική και υβριστική για αυτούς.

⁶ Βλ. Browning (2008, σσ. 157-159)· Μηνάς (2004, σσ. 37-8)· Τζιτζιλής (2016, σσ. 433-434)· Τριανταφυλλίδης (1993 [1938], σσ. 66-68) αναφορικά με τη διάκριση των ιδιωμάτων της ηπειρωτικής Ελλάδας.

(στένωση/κώφωση/συστολή/ανύψωση (raising)) και τα άτονα /i/ και /u/ κατά κανόνα αποβάλλονται (βόρειος φωνηεντισμός)⁷. Στα νότια ιδιώματα το φωνηεντικό σύστημα σε άτονη θέση παραμένει ανέπαφο και αλώβητο (νότιος φωνηεντισμός), στα σύμφωνά τους όμως παρατηρούνται συχνά τροπές και αποβολές.

Το γλωσσικό ιδίωμα των Δαρνακοχωρίων του Νομού Σερρών εμφανίζει βόρειο φωνηεντισμό και ανήκει στην ομάδα των βορείων ιδιωμάτων⁸ της Νέας Ελληνικής.

2. Τα κυριότερα γνωρίσματα του Δαρνακικού ιδιώματος

Τα κυριότερα γνωρίσματα του ιδιώματος των Δαρνακοχωρίων –σε συνοπτική παρουσίαση και κατανεμημένα στα διάφορα γλωσσικά επίπεδα (φωνητική, φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη)– τα οποία συνθέτουν τον ιδιαίτερο γλωσσικό του χαρακτήρα διαφοροποιώντας το από την Κοινή Νέα Ελληνική και τα οποία –ή ορισμένα έστω από αυτά– επιτρέπουν την ένταξή του σε συγκεκριμένη ευρύτερη ομάδα των ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής αλλά και σε ιδιαίτερη, μικρότερη ομάδα-υποσύνολο αυτής είναι τα ακόλουθα:

α') Φωνητική:

1) η ύπαρξη των φατνοουρανικών φθόγγων [ʃ, ʒ, tʃ, dʒ] (βλ. Τζιτζιλής, 2016, σ. 446), αλλοφώνων των φωνημάτων /s, z, ts, dz/ αντίστοιχα, που απαντούν συνήθως όταν ακολουθεί πρόσθιο φωνήεν (προπάντων το /i/), στο τέλος λέξεων μετά την αποβολή άτονου τελικού /i/ καθώς και όταν από φωνολογική άποψη έπεται η ακολουθία /i/ + /Φ(ωνήεν)/ (π.χ. /íkosi/ [íkoʃi] «είκοσι», /keselés/ [ceʃelés] «είδος παπουτσιού», /kitázi/ [xtaʒ] «κοιτάζει», /tsiardáki/ [tʃardác] «ανοιχτό σαλόني», /sidzimi/ [ʃidzím] «λεπτό αλλά ανθεκτικό σκοινί»):

⁷ Ο Κοντοσόπουλος (2006) σημειώνει σχετικά με τον βόρειο φωνηεντισμό ότι δεν είναι γνωστό ούτε εύκολο να προσδιοριστεί πότε αυτός αποκρυσταλλώθηκε στον χώρο όπου επικρατεί· δείγματά του πάντως απαντώνται ήδη από τον 12^ο αιώνα. Επίσης, παρατηρεί ότι το φαινόμενο «της στενώσεως του ο σε τονισμένη και άτονη θέσι είναι γνωστό από επιγραφικά κείμενα της αρχαίας θεσσαλικής διαλέκτου, π.χ. Πετθαλοῦν και τοῦν ἄλλουν Ἑλλάδων = Θεσσαλῶν και των ἄλλων Ἑλλήνων» (σ. 95). Ο Μηνάς (2004) αναφέρει ότι: «Ο HATZIDAKIS, ό.π., 348 χρονολογεί το βόρειο φωνηεντισμό στον 16^ο αι., ο DIETERICH, ό.π., 18-19, με βάση τα Ρουμαίω (πριν από το 146 π.Χ., Θεσσαλία), Ιάκουβος (5^{ος}/6^{ος} μ.Χ. αι., Θεσσαλία), ανυψιός, Βελισαρίου (535 μ.Χ., Θεσσαλονίκη) δικαιολογημένα πιστεύει ότι αρχίζουν πριν από τον 16^ο αιώνα.» (σ. 35, υποσημ. 33)

⁸ Τα βόρεια ιδιώματα, η πολυπληθέστερη ελληνική διαλεκτική ομάδα, τα οποία ως γνωστόν μιλούνται βόρεια του Ισθμού της Κορίνθου, διακρίνονται από τους Τζιτζιλή και Μαργαρίτη-Ρόγκα (2016) σε δύο ομάδες, τη νοτιοδυτική (Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος και τμήμα της νότιας Θεσσαλίας) και τη βορειοανατολική (περιλαμβάνει όλες τις υπόλοιπες περιοχές, δηλαδή τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη). Η βορειοανατολική ομάδα χωρίζεται περαιτέρω σε δύο υποομάδες, στα ιδιώματα ανατολικά της Θεσσαλονίκης και στα ιδιώματα δυτικά της Θεσσαλονίκης. Η διάκριση αυτή γίνεται βάσει των ακόλουθων κριτηρίων: α) την εξέλιξη του συμπλέγματος /rθ/ (π.χ. *ήρτα* [íɾta] στην περιοχή ανατολικά της Θεσσαλονίκης, *ήρθα* [íɾθa] δυτικά της Θεσσαλονίκης) β) την ονομαστική πληθυντικού των ονομάτων σε -άρης (sic) –από τα αναφερόμενα όμως στη συνέχεια προκύπτει ότι μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος και κανονικά γίνεται λόγος για τα ονόματα σε -ύρης -/iris/- (π.χ. *νοικουκυροί* [níkucirí] και κατ' αναλογία *τσουμπανοί* [tsubani] ανατολικά της Θεσσαλονίκης, αλλά κατάληξη -αίοι, π.χ. *νοικουκυραίοι* [níkuciré¹], *τσουμπαναραίοι* [tʃubanaɾé¹] στις περιοχές δυτικά της Θεσσαλονίκης)· βλ. σχετικά Ελευθεριάδου, Ζούνη, Μπούκα & Σάγγου (2016, σ. 477).

2) η υπερωικοποίηση του /l/ προ συγκεκριμένων φωνηεντικών φωνημάτων –προπάντων του /a/– το οποίο προφέρεται ως [ɫ] (π.χ. /láði/ [ɫað] «λάδι», /kalá/ [kaɫá] «καλά», /búklo/ [búɫlo] «ξύλινο δοχείο νερού», /puɫúsa/ [puɫúsa] «πουλούσα»).

β') Φωνολογία:

1) ο βόρειος φωνηεντισμός (βλ. Τζιτζιλής, 2016, σ. 446), ο οποίος συνίσταται: α') στη στένωση ή κώφωση/συστολή/ανύψωση (raising), στη μετατροπή δηλαδή των τονικά απροστάτευτων (άτονων) πρωτογενών ενδιάμεσων φωνηέντων /e/ και /o/ σε υψηλά/κλειστά φωνήεντα [i] και [u] αντίστοιχα (π.χ. /peði/ [piði] «παιδί», /yétos/ [jéɹus] «γέρος») και β') στην αποβολή (dropping) των άτονων υψηλών/κλειστών ή –κατ' άλλη διατύπωση– των τονικά απροστάτευτων /u/ και /i/ (π.χ. /ɣurúni/ [ɣɹɹɪ] «γουρούνι», /aðráxti/ [aðráxt] «αδράχτι», /aloxómiga/ [alɹoxómiga] «αλογόμυγα»).

Βέβαια σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν, στο συγκεκριμένο (τουλάχιστον) υλικό και στην υπό εξέταση χρονική φάση του ιδιώματος, το φαινόμενο της στένωσης δεν φαίνεται να λειτουργεί πλέον νομοτελειακά, παντού και πάντοτε, μολονότι μπορεί να συντρέχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις (παρουσία άτονων ενδιάμεσων φωνηέντων) για την εκδήλωσή του. Αυτό παρατηρείται συνήθως στον λόγο ατόμων νεαρής ως επί το πλείστον ηλικίας τα οποία έχουν υιοθετήσει την περιβεβλημένη με μεγαλύτερο γλωσσικό και κοινωνικό κύρος μορφή της Κοινής Νέας Ελληνικής.

Πάντως, ανεξαρτήτως από όσα παρατηρήθηκαν προηγουμένως, τα φαινόμενα της στένωσης και της αποβολής ή σίγησης των τονικά απροστάτευτων /u/ και /i/ είναι τα κατ' εξοχήν φωνολογικά γνωρίσματα του ιδιώματος και συνιστούν ένα βασικό χαρακτηριστικό-ισόγλωσσο (βόρειος φωνηεντισμός) το οποίο αποτελεί κριτήριο για τη συμπερίληψη, όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. 1.4.), της γλωσσικής μορφής των Δαρνακοχωριών στην ομάδα των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής·

2) η συχνή σίγηση/αποβολή των δευτερογενών –αυτών δηλαδή που έχουν προκύψει από τη στένωση των /e/ και /o/– ατόνων [i] και [u] (π.χ. /alerú/ [aɫrú] «αλεπού», /ístera/ [ístra] «ύστερα», /akoluθó/ [akluθó] «ακολουθώ», /arótomos/ [arótmus] «απότομος»·

3) η μη προερρινοποιημένη πραγμάτωση των ηχηρών κλειστών συμφώνων /b, d, g/ (βλ. Τζιτζιλής, 2016, σ. 446) και άρα η προφορά τους ως [b, d, g] αντίστοιχα (π.χ. /ebóri/ [ibóɹ] «έμποροι»·

4) το φαινόμενο του τσιτακισμού (/k/ > [tʃ], π.χ. /ekí eráno/ > [ci aránu] > [tʃarán] «εκεί πάνω», /ekí eðóθε/ > [ci dóθi] > [tʃiðóθi] «εδώ, προς τα edώ», /ekí káto/ [tʃ(i)kát] και [tʃ(i)xát] «εκεί κάτω», /ekí ekíθε/ [tʃciθi] «εκείθε, προς τα péρα»), το οποίο παρατηρείται βέβαια σε έναν περιορισμένο αριθμό λέξεων.

γ') Μορφολογία:

1) η χρήση του αρσενικού γένους οριστικού άρθρου /o/ [u] (π.χ. /o líkos/ [u líkus] «ο λύκος»), όπως συμβαίνει στα περισσότερα ιδιώματα της Ηπείρου, της Στερεάς Ελλάδας, της Β. Εύβοιας, της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας αντί του /i/ (π.χ. <η Νίκους> /i níkos/ /i níkus/ «ο Νίκος»), το οποίο χρησιμοποιείται στα περισσότερα ιδιώματα της Θράκης, της Λέσβου, της Ίμβρου, της Ανατολικής Θεσσαλίας κ.α.·

2) η μορφολογική σύμπτωση/ταύτιση ονομαστικής και αιτιατικής πληθυντικού σε όλα τα ονόματα του ιδιώματος, επομένως και στα αρσενικά ουσιαστικά/ονόματα (βλ. Τζιτζιλής, 2016, σ. 446) –αλλά και στα όμοια κλινόμενα επίθετα ουσιαστικοποιημένα και μη, αντωνυμίες και μετοχές– σε *-/os/* *-[us]*, *-/ós/* (π.χ. */i vulgári/* *[i vuryár]* «οι Βούλγαροι» - */tus vulgári/* *[ts vuryár]* «τους Βουλγάρους», */i túrki/* *[i túrc(i)]* «οι Τούρκοι» - */tus túrki/* *[ts túrc(i)]* «τους Τούρκους», */i fili/* *[i fil]* «οι φίλοι» - */karteró fili/* *[kartiró fil]* «περιμένω φίλους», */i akaliasméni/* *[i akałazmér]* «οι καλεσμένοι» - */tus akaliasméni/* *[ts akałazmér]* «τους καλεσμένους») αντίθετα με τα ισχύοντα στην περίπτωση της Κοινής Νέας Ελληνικής (π.χ. */i túrki/* *[i túrci]* «οι Τούρκοι» - */tus túrkus/* *[tus túrkus]* «τους Τούρκους») και η επέκταση του χαρακτηριστικού αυτού και στα αρσενικά ονόματα σε *-/as/* (π.χ. */vrikoláki/* *[vrikulác]* «βρυκόλακες», */gítóni/* *[jítón]* «γείτονες») στο βαθμό που αυτά ακολουθούν ως προς την κλίση τους τα ανωτέρω·

3) τα προπαροξύτονα τρικατάληκτα αρσενικά σε *-/os/* –όπως και τα όμοια κλινόμενα αρσενικά ονόματα σε *-/as/*– στον πληθυντικό εμφανίζουν καταβίβαση του τόνου κατά μία συλλαβή και τονίζονται στην παραλήγουσα (π.χ. */anθρόρι/* *[anθρόp]* «άνθρωποι», */ðaskáli/* *[ðaskál]* «δάσκαλοι», */palionvulgári/* *[paλiuvulyár]* «παλιοβούλγαροι», */sibeθéri/* *[zbiθér]* «συμπέθεροι», */vrikoláki/* *[vrikulác]* «βρυκόλακες», */gítóni/* *[jítón]* «γείτονες»·

4) η κλωνισμένη/μειωμένη χρήση της γενικής στον ενικό και η απουσία της στον πληθυντικό εκτός εξαιρετικά σπάνιων περιπτώσεων (π.χ. */merón/* «μερών», */xronón/* *[xronó]* «χρονών»·

5) η ύπαρξη μονοκατάληκτων ονομάτων· αυτά είναι αποκλειστικά ουδετέρου γένους και διακρίνονται σε ισοσύλλαβα και ανισοσύλλαβα (π.χ. */to ðédro/* *[tu ðédru]* «το δέντρο» - */ta ðédra/* *[ta ðédra]* «τα δέντρα», */to (γ)έμα/* *[tu (j)éma]* «το αίμα» - */ta (γ)έματα/* *[ta (j)émata]* «τα αίματα»·

6) η δήλωση του υποκορισμού με το παραγωγικό επίθημα *-/úði/* *-[uð]* για τα ουδέτερα (π.χ. */anθρορύði/* *[aθpyρύð]* «ανθρωπάκι», */arabúði/* *[arabúð]* «καροτσάκι που χρησιμοποιούν γεωργοί, κτίστες κ.λπ., αυτοκινητάκι για παιδάκι», */zumúði/* *[zmuð]* «ζουμάκι») και *-/úða/* *-[úða]* για τα θηλυκά (π.χ. */manúða/* *[manúða]* «μανούλα ή γιαγιούλα», */sobúða/* *[subúða]* «σομπίτσα»), ενώ μικρότερη συχνότητα χρήσης εμφανίζει το υποκοριστικό επίθημα *-/úðas/* *-[úðas]* που χρησιμοποιείται για τα αρσενικά (π.χ. */aerúðas/* *[airúðas]* «αεράκι», */gianúðas/* *[janúðas]* «Γιαννάκης», */kostúðas/* *[kustúðas]* «Κωστάκης»·

7) η εμφάνιση τύπου *[um]* (γενική ενικού της προσωπικής αντωνυμίας του α' προσώπου), ο οποίος προκύπτει με ανάπτυξη του *[u]* στην αρχή του */mu/* και αποβολή του ληκτικού του */u/*, έπειτα από ονόματα ή αντωνυμίες που λήγουν σε *-/s/*, το οποίο ηχηροποιείται και προφέρεται ως *[z]* (π.χ. */babás mu/* *[babáz um]* «ο μπαμπάς μου», */ádras mu/* *[ádras um]* «ο άντρας μου», */tis mánas mu/* *[ts mánas um]* «της μάνας μου», */o kalós mu/* *[u kalóz um]* «ο καλός μου», */ðikós mu/* *[θkoz um]* «δικός μου»·

8) η χρήση του στοιχείου */ti/* σε προθετικές φράσεις με αντωνυμίες (π.χ. */me ti eména/* *[mi ti ména]* «με μένα, μαζί μου», */me/gia ti emás/* *[me/ja ti mas]* «με/για μας», */(gia) tiáfto/* *[(ja) tiáftu]*, *[(ja) táfto]* «για αυτόν τον λόγο, για αυτό», */(gia) tiaftó/* *[(ja) taftó]* «για αυτό», */(gia) tiaftá/* *[(ja) taftá]* «για αυτά»·

9) η ύπαρξη αντωνυμικών τύπων στους οποίους έχει σημειωθεί ανάπτυξη του /n/ (π.χ. /álni/ [áɫni] «άλλοι», /aftiní/ [aftɫí] «πραγματικά αυτοί είναι», /aftiní/ [aftɫí] «αυτοί», /aftunús/ [aftunús] «αυτουνούς, αυτούς», /ólɫni/ [ólɫni] «όλοι», /ósni/ [ósɫni] «όσοι», /tétɫni/ [tétɫni] «τέτοιοι»).

10) η ύπαρξη ασυνήθιστων αντωνυμικών τύπων (π.χ. οι ερωτηματικές αντωνυμίες: /túnɫs/ «τίνος;» και /tí úɫus/ [tí úɫus] «τι λογής;»), οι αναφορικές αντωνυμίες: /ótunɫs/ «οποιοδήποτε», /ótɫnɫs/ «όποιου, οιοδήποτε, ούτινος», οι αόριστες αντωνυμίες: /káðɫɫɫa/ «τίποτε, καθόλου», /kaná/ «κανά», /kaníá/ [kaná] «καμιά»).

11) η χρήση της κατάληξης *-ete/* (βλ. Τζιτζιλής, 2016, σ. 446) στο β' πληθυντικό των παρελθοντικών χρόνων της ενεργητικής φωνής (π.χ. /éɫin-ete/ [éɫɫɫni] «λύνετε», /aɫar-úsete/ [aɫarúɫɫi] «αγαπούσατε», /aðɫik-úsete/ [aðɫikúɫɫi] «αδικούσατε», /éɫisete/ [éɫɫɫ(i)ti] «λύσατε») και στο παρελθοντικό τέλειο ποιόν ενεργείας (αόριστο) της μεσοπαθητικής φωνής και των δύο συζυγιών (π.χ. /líθɫikete/ [líθɫɫi] «λυθήκατε», /aɫaríθɫikete/ [aɫaríθɫɫi] «αγαπηθήκατε»).

12) ο σχηματισμός *-αρχικά τουλάχιστον- ένσιγμου παρατατικού ενεργητικής φωνής σε -úsa/* (βλ. Γορούβας, 1971, σ. 14· Τζιτζιλής, 2016, σ. 446) στα ρήματα της β₁ τάξης (π.χ. /aɫar-úsa/ [aɫarúsa] «αγαπούσα»).

13) η επισήμανση *-σε μικρό αριθμό περιπτώσεων- του προσφύματος -/esk/-* στο παρελθοντικό ατελές ποιόν ενεργείας (παρατατικό) της ενεργητικής φωνής ρημάτων της α' συζυγίας (π.χ. /katalavineska/ [katalavínɫska], /katalávineska/ [katalávɫɫska] «καταλάβαινα», /píɫeneska/ [píɫeneska] «πήγαινα», /plíneska/ [plíɫneska] «έπλενα», /aróɫmineske/ [aróɫɫɫisce] «απέμενε», /píɫeneske/ [píɫɫɫisce] «πήγαινε»).

14) η διαφαινόμενη τάση μορφολογικής εξομοίωσης/ενοποίησης των δύο τάξεων (β₁ και β₂) της β' συζυγίας στο παροντικό και παρελθοντικό ατελές ποιόν ενεργείας (ενεστώτα και παρατατικό) της μεσοπαθητικής φωνής (π.χ. /aɫar-íúme/ [aɫarɫúɫɫi] «αγαπιέμαι», /aðɫik-íúme/ [aðɫikúɫɫi] «αδικούμαι», /aɫar-íúman/ [aɫarɫúɫɫan] «αγαπιόμουν», /aðɫik-íúman/ [aðɫikúɫɫan] «υφιστάμην αδικία»).

15) ο σχηματισμός του β' ενικού του τέλειου προστακτικού τύπου της μεσοπαθητικής φωνής (προστακτικής μεσοπαθητικού αορίστου) *-όχι μόνο σε -/u/* (π.χ. /poréɫsu/ [pɫɫéɫsu] «πορέψου», /stásu/ «στάσου», όπως συμβαίνει και στη Νεοελληνική Κοινή- αλλά και σε *-/ús/* (π.χ. gastrothús/ [gastrothús] «γκαστρώσου», /kimiθús/ [cimθús] «κοιμήσου», /kriftús/ [kriftús] «κρύψου», /padreftús/ [padɫɫiftús] «παντρέψου», /sikoθús/ [ɫkuθús] «σήκω», /simazoxthús/ [ɫmazoxthús] «σύνελθε»), *-/ki/* (π.χ. /kimiθki/ [cimíθɫci] «κοιμήσου», /kníski/ [kɫníɫci] «ξύσου», /plíθki/ [plíθɫci] «πλύσου») και *-/tsi/* (π.χ. /kimítsi/ [cimíɫɫi] «κοιμήσου», /lítsi/ [lítɫi] «λύσου», /plítsi/ [plíɫɫi] «πλύσου», /níftsi/ [níɫɫi] «νίψου», /tsakítsi/ [tsakíɫɫi] «φύγε, τσακίσου», /xadakótsi/ [xadakóɫɫi] «χάσου»).

16) η χρήση *-εκτός του /θa/ [a]-* του τροπικού δείκτη, μεσαιωνικής προέλευσης, /θανά/ ή /θena/ (με γραπτή απόδοση <θα να/θε να>) (π.χ. /metá θανά érxode ke áli/ [metá θan érxode ci áli] «μετά θα έρχονται και άλλοι», /ke eɫó θε na stefanoθó/ [ci eɫó θε na stefanoθó] «και εγώ θα στεφανωθώ», /θa na éɫθi patéras mu/ [θa n ert patéraz mu] «θα έρθει ο πατέρας μου»).

17) η παραβίαση του αποκαλούμενου «νόμου της τρισυλλαβίας» (βλ. και Τζιτζιλής, 2016, σ. 446) και ο τονισμός της τέταρτης από το τέλος της λέξης

συλλαβής (αντιπροπαραλήγουσας) βασικά στους παρελθοντικούς χρόνους του ρήματος (π.χ. /xórename/ [xórivami] «χορεύαμε», /xórenete/ [xóriviti] «χορεύατε», /éspirete/ [éspirti] «σπείρατε», /línomeste/ [línumisti] «λυνόμαστε», /káthomastan/ [káthumastan] «καθόμασταν», /líthikete/ [líthciti] «λυθήκατε», /agárisete/ [agárfiti] «αγαπήσατε», /xálasame/ [xálasami] «χαλάσαμε», /eksivíthikame/ [ekʃjít(i)kami] «εξηγηθήκαμε»).

δ') Σύνταξη:

1) η δήλωση με αιτιατική πτώση αφ' ενός του μετέχοντος που επηρεάζεται έμμεσα από τη δράση που εκφράζουν ρήματα που επιδέχονται ένα συμπλήρωμα και αφ' ετέρου του έμψυχου μετέχοντος στον οποίο απευθύνεται και τον επηρεάζει έμμεσα με κάποιον τρόπο (έμμεσο αντικείμενο) η δράση που εκφράζουν ρήματα τα οποία συνδυάζονται με δύο συμπληρώματα. Το φαινόμενο είναι γνωστό από τους μεταγενέστερους και μεσαιωνικούς χρόνους και έχει ευρύτερη διάδοση στον βορειοελλαδικό χώρο και στα μικρασιατικά ιδιώματα⁹ (π.χ. /se omiló/ [ʃi umiló] «σου μιλώ», /ton psemátisa/ [tu bʃimátsa] «Του είπα ψέματα», /fére me tin pateríka/ [fére me ti bateríka] «Φέρε μου το μπαστούνι», /to évalan ke fliógo/ [to valan ci flógu] «Του έβαλαν και φιόγκο»). Στην Κοινή Νέα Ελληνική στις αντίστοιχες περιπτώσεις χρησιμοποιείται –εκτός από το εμπρόθετο αντικείμενο– αντικείμενο σε γενική:

2) η περιορισμένη χρήση της γενικής του ενικού και ακόμη περισσότερο του πληθυντικού, καθώς η εν λόγω πτώση αντικαθίσταται –συνήθως– από τον συνδυασμό πρόθεση (κυρίως /από/, /αρύ/ «από») + αιτιατική (π.χ. /ta dália arú éna dédro/ [ta dála arú na dédru] «τα κλαδιά ενός δέντρου»).

3) η χρήση του αδύνατου (ασθενούς/μη εμφατικού) τύπου της γενικής ενικού του θηλυκού γένους της προσωπικής αντωνυμίας του τρίτου προσώπου (/tis/ [ts] «της») ως έμμεσου αντικειμένου αντί του αντίστοιχου αρσενικού (/tu/ «του»), όταν συνδυάζεται με τον επίσης ασθενή τύπο της προσωπικής αντωνυμίας του γ' προσώπου (ουδετέρου γένους και σε αιτιατική ενικού) /to/ και ο τελευταίος έχει τον συντακτικό ρόλο του άμεσου αντικειμένου (π.χ. /ton íða ke tis to ípa/ [tun íða ci ts tu pa] «Τον είδα και του το είπα», /to vríka ke tis to éðosa/ [tu vríka ci ts to ðusa] «Το βρήκα και του το έδωσα»).

4) η συχνή παράλειψη του οριστικού άρθρου σε ονομαστική πτώση τόσο στον ενικό αριθμό (π.χ. /mólis ényene ílios/ [mólis ényene ílus] «μόλις έβγαινε ο ήλιος», /na piánete mési su/ [na pɔáriti méʃi s] «να πιάνεται η μέση σου»), όσο και στον πληθυντικό (π.χ. /mas píran to spíti vulgári/ [mas píran to ʃpit vulgár] «Μας πήραν το σπίτι οι Βούλγαροι», /aftá léyan mánes mas/ [aftá léyan máriz mas] «Αυτά έλεγαν οι μάνες μας», /túrki pátsan ton tópo/ [turd pátsan tu dópu] «Οι Τούρκοι πάτησαν/κατέλαβαν τον τόπο»).

3. Συμπεράσματα

Έπειτα από την παρουσίαση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του ιδιώματος στα διάφορα επίπεδα ανάλυσης (φωνητική, φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη) και άρα την περιγραφή της γλωσσικής του φυσιολογίας και ιδιαιτερότητας,

⁹ Βλ. Αλμπανούδης (2009, σσ. 290, 294)· Γκαραλιάκος (2016, σσ. 371, 431-431)· Κωνσταντινίδου (2009, σ. 347)· Ντάγκας (2012, σ. 17)· Τζιτζιλής (2016, σ. 446)· Τσολάκη (2009, σ. 51).

είναι δυνατόν να διατυπωθεί –κατ’ αρχάς– η γενικότερη παρατήρηση-συμπέρασμα ότι ανήκει στην ευρύτερη ομάδα των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής.

Επί τη βάση ορισμένων από τα γνωρίσματα που αναφέρθηκαν –πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για το υπ’ αριθμόν 1 της Φωνητικής, τα υπ’ αριθμόν 1 και 3 της Φωνολογίας, τα υπ’ αριθμόν 2, 11, 12 και 17 στη Μορφολογία καθώς και το υπ’ αριθμόν 1 στη Σύνταξη– συνάγεται ότι το ιδίωμα των Δαρνακοχωριών είναι δυνατόν να συμπεριληφθεί στη βορειοανατολική ομάδα των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής σύμφωνα με την πρόταση του Τζιτζιλή (2016, σ. 446) για την ταξινόμηση των νεοελληνικών διαλέκτων με κριτήριο 24 βασικά χαρακτηριστικά.

Τέλος, προσεγγίζοντας συνολικά το ιδίωμα των Δαρνακοχωριών μπορεί να σημειωθεί ότι, ενώ σαφώς δεν εντυπωσιάζει με τις αποκλίσεις και την έντονη διαφοροποίησή του από την Κοινή Νέα Ελληνική, συνιστά όμως τμήμα της Ελληνικής γλώσσας και συνδέεται με μια περιοχή όπου η Ελληνική διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε μέσα σε ένα ιδιαίτερο από πλευράς συνθηκών ιστορικό, κοινωνικό και γλωσσικό πλαίσιο. Η συγκεκριμένη εργασία προστιθέμενη στις λοιπές μελέτες για τα βορειοελλαδικά ιδιώματα της Ελληνικής συμβάλλει ίσως προς την κατεύθυνση της αποτύπωσης και της διαμόρφωσης μιας σχετικά συνθετότερης και σταδιακά πληρέστερης γλωσσικής εικόνας της συγκεκριμένης περιοχής του ελλαδικού χώρου.

Βιβλιογραφία

- Αλμπανούδης, Π. (2009). *Το ιδίωμα της βόρειας Θράκης: Το Μικρό και το Μεγάλο Μοναστήρι της Α. Ρωμυλίας* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Ανδριώτης, Ν. (1932α). «Περί της αποβολής των νόθων φωνηέντων i και u εν τη Νέα Ελληνική», *Αθηνά*, 43, 171-185.
- Ανδριώτης, Ν. (1932β). «Φωνητικά των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής», *Αθηνά*, 43, 252-261.
- Ανδριώτης, Ν. (1933). «Φωνητικά των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής», *Αθηνά*, 45, 253-262.
- Ανδριώτης, Ν. (1953). «Οι αρχαϊσμοί του σημερινού γλωσσικού ιδιώματος της Μακεδονίας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 101-108.
- Browning, R. (2008). *Η μεσαιωνική και νέα ελληνική γλώσσα* (6^η εκδ.), Αθήνα: Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.
- Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας* (μτφρ. Π. Σακελλαρίου), Gutenberg.
- Γκαραλιάκος, Δ. (2016). *Το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής των Χασίων (ν. Γρεβενών)* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Γκισδαβίδης, Α. (1986). «Τα Νταρνακοχώρια. Επιχειρήματα σλαύων και ξένων συγγραφέων περί της Ελληνικότητας της Μακεδονίας», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, 12, 19-22.
- Γορούβας, Ν. (1971). *Δημώδες γλωσσικόν υλικόν Πενταπόλεως Σερρών*, Κ.Ε.Ν.Δ.Ι.: χφ 965.
- Γουδεντζίκης, Π. (2000). *Η ονομασία Δαρνάκας*, Σέρρες.

- Ελευθεριάδου, Κ., Ζούνη, Μ., Μπούκα, Ε., & Σάγγου, Α. (2016). «Σκιαγραφώντας το προφίλ των γλωσσικών ιδιωμάτων της ορεινής Χαλκιδικής», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 36, 475-486.
- Handbook of the International Phonetic Association: a guide to the use of the International Phonetic Alphabet* (1999), Cambridge University Press.
- Hatzidakis, G. (1892). *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (1998). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική - Επικοινωνιακή: I Το Όνομα της Νέας Ελληνικής. Αναφορά στον κόσμο της πραγματικότητας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κλαίρης, Χ., & Μπαμπινιώτης, Γ. (2005). *Γραμματική της Νέας Ελληνικής. Δομολειτουργική - Επικοινωνιακή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1977). «Λεξιλογικοί αρχαϊσμοί εις τα σημερινά γλωσσικά ιδιώματα της Μακεδονίας» στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 209-213.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (1979). «Μακεδονικά διαλεκτολογικά. Το ιδίωμα Δημητρισίου Σερρών», *Σερραϊκά Χρονικά*, 8, 175-186.
- Κοντοσόπουλος, Ν. (2006). *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Κρύσταλ, Ν. (2003). *Λεξικό Γλωσσολογίας και Φωνητικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Κωνσταντινίδου, Μ. (2009). «Διαλεκτικά Μικράς Ασίας: Γενικοί Φωνητικοί και Μορφοσυντακτικοί Χαρακτήρες του Νεοελληνικού Γλωσσικού Ιδιώματος της Κίου Βιθυνίας», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 29, 338-354.
- Μαγουλάς, Γ. (1977). «Δομολογική θεώρησι του φωνηεντισμού των βορείων ιδιωμάτων» στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 31-36.
- Μαλικούτη-Drachman, Α., & Drachman, G. (1977). «Τύποι φωνολογικών νόμων και βόρεια ιδιώματα», στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 37-50.
- Μαργαρίτη, Μ. (1977). «Παρατηρήσεις στην αποβολή των άτονων i, u στο ιδίωμα της Σιάτιστας» στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 51-58.
- Μελισσάς, Α. (2006). *(Ντ)Δαρνάκες - (Ντ)Δαρνακοχώρια*. Ανακτήθηκε 10/11/2011 από <http://www.darnakas.gr/darnakasmelisas.htm>.
- Μηνάς, Κ. (2004). *Μελέτες Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Μικρός, Γ. (2009). *Η ποσοτική ανάλυση της κοινωνιογλωσσολογικής ποικιλίας. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (1977). «Το πρόβλημα της χρονολογήσεως των κωφώσεων στα βόρεια ελληνικά ιδιώματα», στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη*, 28-30 Απριλίου 1976, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 13-21.

- Μπατζάκας, Γ. (2012). «Μια πρώτη προσέγγιση του ιδιώματος του Ιάσμου Κομοτηνής», στο Ζ. Γαντιλίδου, Α. Εφθυμιού, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (Επιμ.), *Selected papers of the 10th ICGL*, Komotini: Democritus University of Thrace, σσ. 973-982.
- Μπέης, Σ. (2001). «Το φαινόμενο της κώφωσης στα βορειοελληνικά ιδιώματα και στη βλάχικη γλώσσα», *Πρακτικά του 5^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, Παρίσι: Harmattan, σσ. 103-110.
- Μποτίνης, Α. (2011). *Φωνητική της Ελληνικής* (2^η εκδ.), Αθήνα: International Society of Experimental Linguistics Editions.
- Martinet, A. (1987). *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας* (2^η εκδ.) (μτφρ. Α. Χαραλαμπίδης), Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Ντάγκας, Ν. (2012). *Το ιδίωμα της Σαρακίνας Βεντζίων (Γρεβενών): φωνητική - φωνολογία* (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.
- Newton, B. (1972). *The Generative Interpretation of Dialect. A study of Modern Greek Phonology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Παπαδόπουλος, Α. (1926). *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος.
- Παπακυριάκος, Κ. (1997). *Η κοινότητα του Αγίου Πνεύματος Σερρών & προσφορά και ιστορική ταυτότητα της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη.
- Σαμσάρης, Δ. (1971). *Η κοινότης του Αγίου Πνεύματος Σερρών επί Τουρκοκρατίας. Ιστορία - Τοπογραφία - Κοινοτικός Βίος - Γλωσσικά και Ιστορικά Μνημεία - Ανέκδοτα έγγραφα*, Θεσσαλονίκη.
- Συμεωνίδης, Χ. (1977). «Παρατηρήσεις στα κύρια χαρακτηριστικά των βορείων νεοελληνικών ιδιωμάτων», στο *Α΄ Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού χώρου: Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη, 28-30 Απριλίου 1976*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, σσ. 63-71.
- Τζιτζιλής, Χ. (2016). «Η διαμόρφωση της κοινής νεοελληνικής I: το διαλεκτικό υπόβαθρο», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, 36, 425-450.
- Τζιτζιλής, Χ., & Μαργαρίτη-Ρόγκα, Μ. (2016). «Τα βόρεια ελληνικά ιδιώματα», στο Χ. Τζιτζιλής (επιμ.), *Νεοελληνικές διάλεκτοι*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Τόμπουλος, Κ. (1982). «“Δάρδανες” και “Δαρνάκηδες” και παραφιλολογία», *Πανσερραϊκό Ημερολόγιο*, 8, 116-118.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1993 [1938]). «Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή», στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη* (ττ. 1-3), Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Τσολάκη, Μ. (2009). *Μορφολογία του ιδιώματος της Σαμοθράκης. Ονοματικό και ρηματικό κλιτικό σύστημα* (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη.
- Χατζιδάκις, Γ. (1905-1907). *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* (ττ. 1-2). Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριος.

Οι έμποροι και οι σιτοπώλες στη Ρωμαϊκή Υπηρεσία Πληροφοριών

Παναγιώτης Ασημόπουλος¹

Λέκτορας Ελληνικής Φιλολογίας στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων
Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Περίληψη

Εκτός από τη μεθοδική προπαρασκευή του εκστρατευτικού σώματος, την καταλυτική εξασφάλιση των απαραίτητων χρηματικών πόρων και την προσήκουσα οχυρωματική ενίσχυση, πρωτεύοντα ρόλο για την τελική επικράτηση ενέχει η οργανωμένη κατασκοπεία. Σε πρώτη φάση η εχέμυθη προσπέλαση και η προσεκτική συλλογή πρόδηλων ή και μυστικών πληροφοριακών δεδομένων, μα και η συστηματική παρατήρηση των θετικών και των αρνητικών πτυχών του αντιπάλου αποσκοπούν στην ενδελεχή σκιαγράφησή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο στοιχειοθετείται η εποικοδομητική διύλιση των πρώτων πορισμάτων τα οποία υποβάλλονται σε εξονυχιστική αξιολόγηση, επιμελημένη αναθεώρηση και συνετό συγκερασμό με τα διαρκώς ανακυπτόμενα στοιχεία. Μετά από την ολοκλήρωση της απαιτούμενης διαδικασίας (συγκέντρωση, ανάλυση, σύνθεση) τα καταληκτικά συμπεράσματα νοσηματοδοτούν επικείμενες αντιδράσεις, χωρίς να αποκλείεται η ενδεχόμενη ριζική τροποποίησή τους. Την προκείμενη τρισδιάστατη δραστηριότητα η οποία είχε κορυφαία στρατηγική υπόσταση και ύψιστη διπλωματική σπουδαιότητα για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία αναλάμβαναν με εντυπωσιακή εμβέλεια δράσης και ασύγκριτη αποτελεσματικότητα «φιλήσυχου» έμποροι. Χωρίς να κινούν υποψίες οι οποίες θα ήταν επικίνδυνες τόσο για την ατομική τους ακεραιότητα όσο και για την απρόσκοπτη μετουσίωση των σημαντικών τους στόχων οι έμποροι (mercatores) και οι σιτοπώλες (frumentarii) εκμαίευαν επιδέξια ό,τι εξυπηρετούσε την πολυπρισματική τους αποστολή. Η παρούσα εργασία μέσω της μελέτης αξιόπιστων ελληνικών και λατινικών πηγών επιχειρεί να παραθέσει ευσύννοπα: (α') τις βασικές αιτιώδεις παραμέτρους που συνυφαίνονται άρρηκτα με την καίρια στρατολόγηση των εμπόρων και των σιτοπωλών ως κατασκόπων· (β') τις απαιτούμενες αρετές και τις ουσιώδεις ψυχοπνευματικές τους δεξιότητες· (γ') τις συνηθέστερες τοποθεσίες της κατασκοπευτικής τους δράσης· (δ') το θετικό και τον αρνητικό απόηχο της παρουσίας τους στον κοινωνικό ιστό της αυτοκρατορίας, αλλά και στον εχθρικό της περίγυρο.

© 2023 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: mercatores, frumentarii, Ρώμη, κατασκοπεία

Doi:

¹ PhD Σερβικής Φιλολογίας, Τμήμα Σερβικής Φιλολογίας, Φιλοσοφική Νόβι Σαντ
PhD Κλασικής Φιλολογίας, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Φιλοσοφική Κομοτηνής
✉ asimopoulos@yahoo.gr

The “mercatores” and the “frumentarii” in the Roman Intelligence Service

Abstract

In addition to the methodical preparation of the expeditionary force, the catalytic securing of the necessary financial resources and the appropriate fortification, the organized espionage plays a principal role in the final victory. In the first phase, the stealthy approach and the careful collection of obvious or even secret informational data, as well as the systematic observation of the positive and negative aspects of the opponent aim at his thorough outline. In this way the constructive refinement of the first findings which undergo a meticulous evaluation, an accurate revision and a judicious combination with the constantly emerging elements may be established. After the completion of the required process (collection, analysis, synthesis) the final conclusions give meaning to the upcoming reactions, without excluding their eventual radical modification. With an impressive range of action and incomparable efficiency “peaceful” traders would undertake this three-dimensional activity, due to the fact that it was of supreme strategic status and highest diplomatic value for the Roman Empire. Without raising suspicions which would be dangerous both for their individual integrity and the unhindered transformation of their important goals, the traders (mercatores) and the grain sellers (frumentarii) elicited skillfully whatever served their multi-prismatic mission. Through the study of reliable Greek and Latin sources this paper attempts to present succinctly: (a) the main causal parameters that are inextricably intertwined with the crucial conscription of merchants and grain sellers as spies; (b) their required virtues and essential psycho-spiritual skills; (c) the most common sites of their espionage activity; (d) the positive and the negative aftermath of their presence on the social fabric of the Empire, but also on its hostile surroundings.

© 2023 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: mercatores, frumentarii, Rome, espionage

1. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Το εμπόριο και ο πόλεμος ως διανθρώπινες πρακτικές συμπορεύονται αρμονικά και αλληλλένδεται στο διηνεκές. Δεδομένου ότι ως ομόκεντροι κύκλοι εκπορεύονται από ταυτόσημη πηγή, βρίσκονται σε ισχυρή διάδραση. Ο έντονος ανταγωνισμός, ο ανελέητος αγώνας για την επιδιωκόμενη διατήρηση ή ακόμα και την ποθητή αύξηση των κερδών, οι οικονομικοί αντιπερισπασμοί των οποίων η πραγματική καταγωγή εδράζεται στις συναλλακτικές εκφάνσεις των αρχαίων κοινωνιών αντικατέστησαν βαθμιαία την πρωτόγονη ανταλλαγή υλικών αγαθών επιτυγχάνοντας ακόμα και την υπό αυστηρούς όρους συμφιλίωση άσπονδών εχθρών. Έτσι γεννήθηκε, διευρύνθηκε και τελικά κυριάρχησε ο εμπορικός πόλεμος² του οποίου η αυθεντική υπόσταση αναδεικνύεται στην πολυδιάστατη σύγκριση των αντιμαχόμενων πλευρών, όπως και στις δευτερεύουσες δραστηριότητες που εν γένει διέπουν όλη τη διαδικασία: η τακτική συλλογή πληροφοριών, ο επιμελής σχεδιασμός των κινήσεων, η επιδέξια εκτέλεση ελιγμών συνιστούν μονάχα το προοίμιο για την επικείμενη μάχη³. Άλλωστε, όπως ορθά υπογράμμισε ο Строгоцкий σύμφωνα με το παράδειγμα της ελληνικής πόλεως-κράτους, η σχέση μεταξύ εμπόρων και συγκεκριμένης διάδοσης πληροφοριών στον αρχαίο κόσμο είναι αυτονόητη⁴.

2. Η εμπορική κατασκοπεία

Απολύτως φυσιολογικό φαινόμενο θεωρείται το ότι στην αρχαιότητα ανεξαιρέτως όλοι οι επιμέρους φορείς της εμπορικής διαδικασίας εκδήλωναν ζωηρό ενδιαφέρον για κάθε λογής ειδήσεις, καθώς άμεσα ή έμμεσα, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα αυτές εξυπηρετούσαν τις επιχειρηματικές τους επιδιώξεις⁵. Οι αιγυπτιακοί εμπορικοί οίκοι⁶, οι Ασσύριοι⁷ μεταπράτες, οι φοινικικοί σύνδεσμοι⁸, ακόμα και οι Έλληνες αντιπρόσωποι⁹ προέβαιναν στη συγκέντρωση πληροφοριών, η ύπαρξη των οποίων συνέβαλλε αποφασιστικά στην απρόσκοπτη επίτευξη των ιδιοτελών τους στόχων.

Οι διορατικοί έμποροι με εξονυχιστικές έρευνες πληροφορούνταν λεπτομερώς για το διακινούμενο εμπόρευμα, για τα θετικά και αρνητικά ποιοτικά του χαρακτηριστικά, για τη διαθέσιμη ποσότητα στην οποία οι ανταγωνιστές τους σκόπευαν να το προωθήσουν στη συγκεκριμένη τοπική αγορά, αλλά και για την αρχική τιμή στην οποία επιδίωκαν να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Επιπρόσθετα

² Массон 1974: 11.

³ Creveld 1991: 241-242.

⁴ Строгоцкий 2005: 167-172.

⁵ Cic. *Flac.* 37: «Equidem in minimis rebus saepe res magnas vidi, iudices, deprehendi ac teneri, ut in hoc Asclepiade. Haec quae est a nobis prolata laudatio obsignata erat creta illa Asiatica quae fere est omnibus nota nobis, qua utuntur omnes non modo in publicis sed etiam in privatis litteris quas cotidie videmus mitti a publicanis, saepe uni cuique nostrum. Neque enim testis ipse signo inspecto falsum nos proferre dixit, sed levitatem totius Asiae protulit, de qua nos et libenter et facile concedimus. Nostra igitur laudatio, quam ille temporis causa nobis datam dicit, datam quidem confitetur, consignata creta est; in illo autem testimonio quod accusatori dicitur datum ceram esse vidimus.»

⁶ Беркуттер 2004: 95.

⁷ Бондарь 208: 156-173.

⁸ Кроненберг 1837: 331-332· Ур-Мъедан 2003: 88.

⁹ Cary-Haarhoff 1957: 126-127· Richmond 1998: 3· Russel 1999: 92-93· Starr 1974: 22-24.

δεν υποτιμούσαν δευτερεύουσες συναφείς παραμέτρους¹⁰ και δεν αντιμετώπιζαν με επιπολαιότητα καμία κοινωνικοπολιτική εξέλιξη. Εξυπακούεται ότι στο μέτρο του δυνατού αξιοποιούσαν επιδέξια κάθε αντικειμενική ευκαιρία ή τεχνητή αφορμή να υποβαθμίσουν το εμπόρευμα των οικονομικών τους αντιπάλων. Διαρκώς διέδιδαν ψευδείς ειδήσεις για την υποτιθέμενη ύποπτη προέλευσή τους, εσκεμμένα πρόβαλλαν ανύπαρκτες ατέλειες ή εμφατικά τόνιζαν υπαρκτά ελαττώματα. Μάλιστα δε δίσταζαν να τα διαβάλλουν¹¹ ανοικτά, καθώς και να υπογραμμίζουν την εξαιρετικά υψηλή τιμή πώλησης η οποία δεν αντιστοιχούσε στην κακή τους ποιότητα¹². Αναμφίβολα από τη μεθοδευμένη πρακτική διαστρέβλωσης της αντικειμενικής αλήθειας δεν ξέφευγαν ούτε οι Ρωμαίοι πολίτες¹³ με τους οποίους είχαν οικονομικές ή προσωπικές διαφορές.

3. Οι Ρωμαίοι έμποροι (mercatores)

Οι Έλληνες, μα και οι άσπονδοι εχθροί των Ρωμαίων, οι Καρχηδόνιοι είχαν επιδείξει εντυπωσιακή τεχνογνωσία στη στοχευμένη συγκέντρωση χρήσιμων στοιχείων, αλλά και στην εποικοδομητική ανάλυση πολύτιμων πληροφοριών. Για αυτό είχαν συγκροτήσει ένα πολυπλόκαμο δίκτυο αξιοθαύμαστων κατασκοπευτικών πρακτικών, τις οποίες είχαν υποδειγματικά αναθέσει σε φαινομενικά ακίνδυνους εμπόρους¹⁴.

Όμως η Ρώμη απέτυχε παταγωδώς, καθώς υιοθέτησε «μια αφελή στάση έναντι της σπουδαιότητας της Υπηρεσίας Πληροφοριών η οποία κυριάρχησε κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας και από την οποία ποτέ εξ ολοκλήρου δεν

---

¹⁰ Pl. *Leg.* II. 919c: «τίς οὖν δὴ τῆς νόσου ταύτης ἀρωγὴ γίγνοιτ' ἂν ἐν νοῦν ἐχούσῃ πόλει; πρῶτον μὲν ὅτι σμικροτάτῳ χρῆσθαι κατὰ δύναμιν τῷ τῶν καπήλων γένει, ἔπειτα τούτοις τῶν ἀνθρώπων προστάττειν ὧν διαφθειρομένων οὐκ ἂν γίγνοιτο μεγάλη λύμη τῇ πόλει, τρίτον δὲ αὐτοῖς τοῖς μετασχοῦσι τούτων τῶν ἐπιτηδευμάτων εὐρεῖν μηχανὴν ὅπως ἦθη μὴ ἀνέδην ἀναισχυντίας τε καὶ ἀνελευθέρου ψυχῆς μέτοχα συμβήσεται γίνεσθαι ῥαδίως». *Иванов* 1874: 62.

¹¹ Lucian. *Hermet.* 59: «ὅτι αὐθιμολογούμενον πρᾶγμα λαβὼν καὶ γνώριμον ἅπασιν τὸν οἶνον εἰκάζεις αὐτῷ τὰ ἀνομοιότατα καὶ περὶ ὧν ἀμφισβητοῦσιν ἅπαντες ἀφανῶν ὄντων. ὥστε ἐγὼγε οὐκ ἔχω εἰπεῖν καθ' ὃ τὸ σοὶ ὁμοῖος φιλοσοφία καὶ οἶνος, εἰ μὴ ἄρα κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι καὶ οἱ φιλόσοφοι ἀποδίδονται τὰ μαθήματα ὥσπερ οἱ κάπηλοι, κερασάμενοί γε οἱ πολλοὶ καὶ δολώσαντες καὶ κακομετροῦντες. οὕτως δὲ ἐπισκοπήσωμεν ὃ τι καὶ λέγεις· τὸν οἶνον φῆς τὸν ἐν τῷ πύθῳ ὅλον αὐτὸν αὐτῷ ὁμοῖον εἶναι, καὶ μὰ Δί' οὐδὲν ἄτοπον· ἀλλὰ καὶ εἴ τις γεύσασαιτο ἀρυσάμενος ὀλίγον ὅσον αὐτοῦ, εἴσεσθαι αὐτίκα ὅποιος ἅπας ὁ πίθος ἐστίν, ἀκόλουθον καὶ τοῦτο, καὶ οὐδὲν ἂν ἐγὼγέ τι ἀντεῖπον.»

¹² Theophr. *Char.* 17.6: «καὶ πριάμενος ἀνδράποδον ἄξιον καὶ πολλὰ δεηθεὶς τοῦ πωλοῦντος· Θαυμάζω, εἰπεῖν, ὃ τὸ ὑγιὲς οὕτω ἄξιον ἐώνημαι.»

¹³ Plut. *Mar.* 44: «Χρηστῷ δὲ καὶ Μάρκος Ἀντώνιος ὁ ῥήτωρ φίλῳ χρησάμενος, ἠτύχησεν. ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἦν μὲν πένης καὶ δημοτικός, ὑποδεξάμενος δὲ πρῶτον ἄνδρα Ῥωμαίων καὶ φιλοφρονούμενος ἐκ τῶν παρόντων, οἰκέτην ἔπεμψε πρὸς τινὰ τῶν ἐγγύς καπήλων, ληψόμενον οἶνον. διαγευομένου δ' ἐπιμελέστερον καὶ βελτίονα μετρήσαι κελεύοντος, ἠρώτησεν ὁ κάπηλος, τί παθῶν οὐχὶ τὸν νέον ὥσπερ εἴωθεν ὠνεῖται καὶ δημοτικόν, ἀλλὰ τοῦ σπουδαίου καὶ πολυτελοῦς. ἀπλῶς δὲ πῶς ἐκείνου φράσαντος ὡς πρὸς συνήθη καὶ γνώριμον, ὅτι Μάρκον Ἀντώνιον ὁ δεσπότης ἐστὶ παρ' αὐτῷ κρυπτόμενον, ἀσεβῆς καὶ μιαρὸς ὧν ὁ κάπηλος ἅμα τῷ τὸν οἰκέτην ἀπελθεῖν αὐτὸς συνέτεινε πρὸς Μάριον ἤδη περὶ δεῖπνον ὄντα, καὶ προσαχθεὶς ὡμολόγησε παραδῶσειν αὐτῷ τὸν Ἀντώνιον.»

¹⁴ Κατὰ τον Dvornik (1974: 54): «Owing to their frequent commercial intercourse with Egypt, Syria, and Asia Minor, the Carthaginian Phoenicians, the city of Carthage was founded by the Phoenicians of Tyre in Syria, were well acquainted with all that took place in the Near Eastern countries. They knew of the elaborate information services which had developed in those lands and they were shrewd enough to apply for their own benefit the methods used by Near Eastern monarchies. The Carthaginians were daring seafarers and applied the principles of good information service to their foreign trade.»

απηλλάγη»¹⁵. Αν και αδικαιολόγητα αγνόησε τον εν λόγω και άκρως επιτυχημένο θεσμό μην εναρμονίζοντάς τον στις εσωτερικές της ανάγκες και στις δυνητικές εστίες εξωτερικών απειλών¹⁶ ή και τον παραγκώνισε κατά αλαζονικό τρόπο, τουλάχιστον δεν προέβη στην εξ ολοκλήρου απόρριψή του.

Ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρωνας στο λόγο του *Υπέρ Μανίλιου Νόμου* ή *Περί αυτοκρατορίας του Γναίου Πομπηίου* (Pro Lege Manilia ή De Imperio Cn. Pompei) παραθέτει αδιάσειστα στοιχεία τα οποία αναδεικνύουν την καταλυτική συμβολή των επιστολών και των πληροφοριών τις οποίες αυτόκλητοι πράκτορες, τελώνες¹⁷ και έμποροι από τη Βιθυνία ή την Ασία¹⁸ έστελναν ανελλιπώς στον Ρωμαίο στρατιωτικό. Έτσι προλειάνθηκε αφενός η επέλαση του Πομπηίου στην Ασία και η καταστροφή του βασιλιά του Πόντου, Μιθριδάτη, αφετέρου συντελέστηκε η καθολική επικράτηση των Ρωμαίων σε Αρμενία, Συρία, Παλαιστίνη και Αίγυπτο¹⁹.

Επιπλέον η σταθερή ιχνηλατική προδιάθεση των εμπόρων εξυπηρετούσε τις κυρίαρχες ιδέες του παγκόσμιου επεκτατισμού της Ρώμης²⁰: ο οξυδερκής Καίσαρας συγκέντρωσε στρατηγικά μυστικά για τη Βρετανία²¹ αξιοποιώντας τις καίριες μαρτυρίες των επιδέξιωνπραματευτάδων²². η επιτυχής εισβολή των ρωμαϊκών

¹⁵ Εύστοχα παρατηρεί η Sheldon (1987: viii): «a naive attitude toward the importance of intelligence prevailed during the Republic and it was never entirely shaken off».

¹⁶ Πρβλ. Mattern 1995: 68, 69: «Other examples [of poor intelligence] indicate that the Romans otherwise had limited means of gathering information about day-to-day political events, especially in a systematic and regular way [...] The Romans had no real way to obtain political and military information on foreign territories systematically and objectively [...]. A number of border violations occurred and these invasions were not predicted, prevented by 'first strike', or met at the frontier. Such preventive action was an inappropriate strategy for the Romans. Instead, they relied on punitive or retaliatory campaigns that might be waged at any time after the crisis occurred.»

¹⁷ Οι ισχυρότεροι και οι προνομιούχοι έμποροι (negotiatores), όπως και οι τελώνες των δημόσιων εσόδων (ενοίκια από δημόσια αγροκτήματα, ποσοστά από ορυχεία, λιμενικοί φόροι), οι publicani αποτέλεσαν την οικονομική αριστοκρατία της αρχαίας Ρώμης. Περισσότερα: Andreau 2003: 9-29· Rouge 1966: 274-291· Smith 1870: 972-974· Сальвиоли 1923: 42-43, 134-145.

¹⁸ Cic. *Man.* 2.4-5: «Atque, ut inde oratio mea profiscatur, unde haec omnis causa ducitur, bellum grave et periculosum vestris vectigalibus ac sociis a duobus potentissimis regibus infertur, Mithridate et Tigraue, quorum alter relictus, alter lacessitus, occasionem sibi ad occupandam Asiam oblatam esse arbitrantur. Equitibus Romanis, honestissimis viris, adferuntur ex Asia cotidie litterae, quorum magnae res aguntur in vestris vectigalibus exercendis occupatae: qui ad me, pro necessitudine quae mihi est cum illo ordine, causam rei publicae periculaque rerum suarum detulerunt: Bithyniae, quae nunc vestra provincia est, vicis exustos esse compluris; regnum Ariobarzani, quod finitimum est vestris vectigalibus, totum esse in hostium potestate; L. Lucillum, magnis rebus gestis, ab eo bello discedere; huic qui successerit non satis esse paratum ad tantum bellum administrandum; unum ab omnibus sociis et civibus ad id bellum imperatorem deposci atque expeti, eundem hunc unum ab hostibus metui, praeterea neminem.»

¹⁹ Sheldon 1987: 92.

²⁰ Onasand. *Strat.* 6.14: «Φρονιζέτω δὲ περὶ τε ἀγορὰς καὶ τῆς τῶν ἐμπόρων καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν παραπομπῆς, ἵν' ἀκινδύνου τῆς παρουσίας σφίσιν οὔσης ἀόκνως παρακομίζωσι τὸν εἰς τὰ ἐπιτήδεια φόρτον.»

²¹ Οι έμποροι προμηθεύονταν κασσίτερο από τους Βρετανούς κατοίκους και τον πουλούσαν στη Γαλατία. Πρβλ.: Diod. Sic. 5.22.4: «έντεῦθεν δ' οἱ έμποροι παρὰ τῶν ἐγχωρίων ὠνοῦνται καὶ διακομίζουσιν εἰς τὴν Γαλατίαν· τὸ δὲ τελευταῖον πεζῇ διὰ τῆς Γαλατίας πορευθέντες ἡμέρας ὡς τριάκοντα κατάγουσιν ἐπὶ τῶν ἵππων τὰ φορτία πρὸς τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ῥοδανοῦ ποταμοῦ.»

²² Caes. *B.G.* 4.20.3-4: «Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque his ipsis quicquam praeter oram maritimam atque eas regiones quae sunt contra Galliam notum est. Itaque vocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo neque

λεγεώνων στην Ιβηρία διευκολύνθηκε αισθητά από υφιστάμενες εμπορικές διόδους²³. Ρωμαίοι επιχειρηματίες συνεργάζονταν με τους Κέλτες, όχι μόνο στην εκμετάλλευση των χρυσωρυχείων στο Νορικόν²⁴, αλλά και στην οργανωμένη συλλογή χρήσιμων πληροφοριών· οξυδερκείς Ρωμαίοι έμποροι συνέβαλαν καταλυτικά στην αιφνίδια κατάκτηση της Δακίας²⁵ από το Μάρκο Ούλπιο Τραϊανό.

Βέβαια, τέτοια σημαντικά νέα αντανakλούσαν αμιγώς στρατιωτικό χαρακτήρα, αν και η πολιτική τους απόχρωση δεν είναι διόλου αμελητέα: το 19 μ. Χ. έμποροι οι οποίοι έφτασαν στη Ρώμη από τη Συρία ανέφεραν ότι ο ασθενών Ιούλιος Καίσαρας Γερμανικός ήταν ακόμα ζωντανός, μολονότι την περίοδο εκείνη ο εξέχων στρατηγός είχε ήδη αποβιώσει στην Αντιόχεια. Παρά την επίσημη ανακοίνωση των αρχών για το θάνατό του, οι Ρωμαίοι εμπιστεύτηκαν άκριτα τους εμπόρους, με άμεση απόρροια αυτή η ψευδής φήμη να προκαλέσει αρνητικό δημόσιο αντίκτυπο²⁶.

Το ότι οι Ρωμαίοι έμποροι λειτουργούσαν ταυτόχρονα και ως κατάσκοποι το είχαν συνειδητοποιήσει εγκαίρως οι επιφυλακτικοί γείτονες της Ρώμης:

(1) η πρώτη συνθήκη ειρήνης η οποία συνάφθηκε το 509 π.Χ. περιελάμβανε σημείο, όπου διευκρινιζόταν εμφατικά ότι το εμπόριο στην Καρχηδόνα θα διεξάγεται μόνο με την παρουσία κήρυκα. Σύμφωνα με τον Dvornik²⁷ «οι Καρχηδόνοι είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι οι Ρωμαίοι έμποροι θα μπορούσαν να είναι οι πιο επικίνδυνοι πράκτορες της Ρωμαϊκής Υπηρεσίας Πληροφοριών»·

(2) στη Λιβύη στους αλλοδαπούς εμπόρους απαγορευόταν να επισκέπτονται την περιοχή του κόλπου της Μεγάλης και της Μικρής Σύρτης²⁸.

(3) οι απεσταλμένοι οι οποίοι ως το 492 μ.Χ. στέλνονταν από τη Σύγκλητο στον *Promptinus Ager* (περιοχή στο Λάτιο μεταξύ των Αλβανών Λόφων και του Τυρρηνικού Πελάγους) με σκοπό την αγορά ψωμιού, με εξαιρετική δυσκολία διέφυγαν της παραδειγματικής τιμωρίας από τους Ουόλσκους, καθώς θεωρήθηκαν κατάσκοποι²⁹.

---

quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorem navium multitudinem idonei portus reperire poterat.»

²³ Биркхан 2007: 172, 183.

²⁴ Колосовская 1974: 44· από το Νορικόν εξήγαγαν άλογα και σίδηρο στην Ιταλία (*Воцелка* 2007: 24).

²⁵ Рустою 2005: 32· Чаплыгина 1990: 38.

²⁶ Tac. *Ann.* 2.82: «At Romae, postquam Germanici valetudo percrebuit cunctaque ut ex longinquo aucta in deterius adferebantur, dolor ira, et erumpebant questus. ideo nimirum in extremas terras relegatum, ideo Pisoni permissam provinciam; hoc egisse secretos Augustae cum Plancina sermones. vera prorsus de Druso seniores locutos: displicere regnantibus civilia filiorum ingenia, neque ob aliud interceptos quam quia populum Romanum aequo iure complecti reddita libertate agitaverint. hos vulgi sermones audita mors adeo incendit ut ante edictum magistratum, ante senatus consultum sumpto iustitio desererentur fora, clauderentur domus. passim silentia et gemitus, nihil compositum in ostentationem; et quamquam neque insignibus lugentium abstinerent, altius animis maerebant. forte negotiatores vivente adhuc Germanico Syria egressi laetiora de valetudine eius attulere. statim credita, statim vulgata sunt: ut quisque obvisus, quamvis leviter audita in alios atque illi in plures cumalata gaudio transferunt. cursant per urbem, molinutur templorum foris; iuvat credulitatem nox et promptior inter tenebras adfirmatio. nec obstitit falsis Tiberius donec tempore ac spatio vanescerent: et populus quasi rursus ereptum acrius doluit.» Ward, Yeo ⁵2010: 297.

²⁷ Dvornik 1974: 75.

²⁸ Beaumont 1939: 74-86.

²⁹ Rickman 1980: 268.

(4) ο Γάιος Ιούλιος Καίσαρας στα *Απομνημονεύματα περί του Γαλατικού Πολέμου* (*Commentarii de Bello Gallico*) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι μυστικοί πράκτορες στην πλειονότητά τους ήταν έμποροι που είχαν αναπτύξει τακτικές δοσοληψίες με τους Γερμανούς. Τον κρατούσαν ενήμερο για τα τρέχοντα γεγονότα στις χώρες που κείτονταν στα ανατολικά του ποταμού Ρήνου³⁰.

(5) το 359 μ.Χ. ο Αντωνίνος, ένας πλούσιος έμπορος μέχρις ότου κατέφυγε στην Περσία είχε άμεση πρόσβαση σε σπουδαία διπλωματικά έγγραφα, στα οποία με λεπτομέρειες γινόταν λόγος, όχι μόνο για το διαρκώς μεταβαλλόμενο σύνολο και τη σχεδιασμένη ανάπτυξη των στρατευμάτων στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, αλλά και για τις προκαθορισμένες αντιδράσεις σε περίπτωση ένοπλης σύγκρουσης με τους Πέρσες³¹.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι η αποτελεσματική διοίκηση τεράστιας έκτασης υπαγόρευσε την επιτακτική ανάγκη για τη μεθοδική σύνταξη πρακτικών εγχειριδίων και κατάλληλα ενημερωμένων υπομνημάτων, την έγκαιρη απόκτηση οδικών χαρτών και συναφών χαρτογραφικών πονημάτων, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η αδιάλειπτη επικοινωνία μεταξύ του κέντρου αποφάσεων και των απομακρυσμένων περιοχών της αχανούς αυτοκρατορίας³².

³⁰ Caes. B.G. 1.39.1: «Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant (saepe numero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret.»

³¹ Amm. Marc. 18.5.1: «Antoninus quidam ex mercatore opulento rationarius apparitor Mesopotamiae ducis, tunc protector, exercitatus et prudens perque omnes illas notissimas terras, aviditate quorundam nexus ingentibus damnis cum iurgando contra potentes se magis magisque iniustitia frangi contemplaretur, ad deferendam potioribus gratiam qui spectabant negotium inclinatis, ne contra acumina calcitraret, flexit se in blanditias molliores confessusque debitum per concludia in nomen fisci translatus, iamque ausurus inmania rimabatur tectius rei publicae membra totius et utriusque linguae litteras sciens circa ratiocinia versabatur, qui vel quarum virium milites ubi agant vel procinctus tempore quo sint venturi describens, itidem armorum et commeatum copia aliaque usui bello futura an abunde suppetant indefessa sciscitatione percontans»· Dignas 2007: 251-252.

³² Strab. 1.1.21: «Νυνὶ δὲ ἐξ ἐτοίμου δεῖ λαβεῖν ἕνια, καὶ ταῦθ' ὅσα τῷ πολιτικῷ καὶ τῷ στρατηλάτῃ χρήσιμα. οὔτε γὰρ οὔτω δεῖ ἀγνοεῖν τὰ περὶ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν θέσιν τῆς γῆς, ὥστ' ἐπειδὴν γένηται κατὰ τόπους, καθ' οὓς ἐξήλλακται τινα τῶν φαινομένων τοῖς πολλοῖς ἐν τῷ οὐρανῷ, ταράττεσθαι καὶ τοιαῦτα λέγειν· ὃ φίλοι, οὐ γὰρ τ' ἴδμεν ὅπη ζόφος, οὐδ' ὅπη ἠώς, οὐδ' ὅπη ἠέλιος φαεσίμβροτος εἶσ' ὑπὸ γαῖαν, οὐδ' ὅπη ἀννεῖται· οὔθ' οὔτως ἀκριβοῦν, ὥστε τὰς πανταχοῦ συνανατολάς τε καὶ συγκαταδύσεις καὶ συμμεσουρανήσεις καὶ ἐξάρματα πόλων καὶ τὰ κατὰ κορυφὴν σημεῖα καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα κατὰ τὰς μεταπτώσεις τῶν ὀριζόντων ἅμα καὶ τῶν ἀρκτικῶν διαφέροντα ἀπαντᾷ, τὰ μὲν πρὸς τὴν ὄψιν τὰ δὲ καὶ τῇ φύσει, γνωρίζειν ἅπαντα· ἀλλὰ τὰ μὲν μὴδ' ὄλως φροντίζειν, πλὴν εἰ θεᾶς φιλοσόφου χάριν, τοῖς δὲ πιστεύειν, κἄν μὴ βλέπη τὸ διὰ τί. καὶ γὰρ τοῦτο τοῦ φιλοσοφοῦντος μόνου, τῷ δὲ πολιτικῷ σχολῆς οὐ τοσαύτης μέτεστιν ἢ οὐκ αἰεὶ. οὐ μὴν οὐδ' οὔτως ὑπάρχειν ἀπλοῦν δεῖ τὸν ἐντυγχάνοντα τῇ γραφῇ ταύτῃ καὶ ἀργόν, ὥστε μὴδὲ σφαῖραν ἰδεῖν, μὴδὲ κύκλους ἐν αὐτῇ τοὺς μὲν παραλλήλους τοὺς δ' ὀρθίους πρὸς τούτους τοὺς δὲ λοξούς, μὴδὲ τροπικῶν τε καὶ ἰσημερινῶν καὶ ζωδιακοῦ θέσιν, δι' οὗ φερόμενος ὁ ἥλιος τρέπεται καὶ διδάσκει διαφορὰς κλιμᾶν τῶν τε καὶ ἀνέμων. ταῦτα γὰρ καὶ τὰ περὶ τοὺς ὀρίζοντας καὶ τοὺς ἀρκτικούς καὶ ὅσα ἄλλα κατὰ τὴν πρώτην ἀγωγὴν τὴν εἰς τὰ μαθήματα παραδίδοται κατανοήσας τις ἄλλως πως δύναται παρακολουθεῖν τοῖς λεγομένοις ἐνταῦθα. ὁ δὲ μὴδ' εὐθεῖαν γραμμὴν ἢ περιφερῆ μὴδὲ κύκλον εἰδῶς, μὴδὲ σφαιρικὴν ἐπιφάνειαν ἢ ἐπίπεδον, μὴδ' ἐν τῷ οὐρανῷ μὴδὲ τοὺς ἐπὶ τῆς μεγάλης ἄρκτου ἀστέρας καταμαθὼν μὴδ' ἄλλο τι τῶν τοιούτων μὴδὲν, ἢ οὐκ ἂν δέοιτο τῆς πραγματείας ταύτης ἢ οὐχὶ νῦν, ἀλλ' ἐκεῖνοις ἐντυχὼν πρότερον, ὧν χωρὶς οὐκ ἂν εἶη γεωγραφίας οἰκεῖος. οὔτως δὲ καὶ οἱ

Η δυναμική ανάπτυξη του εμπορίου στο πολυπολιτισμικό ρωμαϊκό κράτος ενίσχυσε την εμφάνιση τέτοιων εύχρηστων πηγών. Οι έμποροι, εκτός από πλούσιες μαρτυρίες οικονομικής φύσης, πρόσφεραν αξιόπιστο πρωτογενές υλικό για πολιτικές μελέτες, γεωγραφικές περιγραφές³³, αλλά και φυσικές επιστήμες³⁴. Τρανή απόδειξη αποτελεί ο *Περίπλους της Ερυθράς Θαλάσσης*, γραμμένος το έτος 60 του πρώτου μεταχριστιανικού αιώνα³⁵ από άγνωστο

τούς λιμένες και τούς περίπλους καλουμένους πραγματευθέντες άτελη τήν επίσκεψιν ποιούνται, μη προστιθέντες όσα εκ τών μαθημάτων και εκ τών ουρανίων συνάπτειν προσήκων»·

Strab. 8.1.1: «Επει δ' επίοντες από τών έσπερίων τής Εύρώπης μερών, όσα τήι θαλάττη περιέχεται τήι έντός και τήι εκτός, τά τε βάρβαρα έθνη περιωδεύσαμεν πάντα έν αυτήι μέχρι του Τανάιδος και τής Ελλάδος ου πολυ μέρος, αποδώσομεν νυνι τά λοιπα τής Έλλαδικής γεωγραφίας, άπερ Όμηρος μεν πρώτος, έπειτα και άλλοι πλείους έπραγματεύσαντο, οι μεν ιδίαι λιμένες η περίπλους η περιόδους γής η τι τοιοϋτον άλλο επιγράψαντες, έν οις και τά Έλλαδικά περιέχεται, οι δ' έν τήι κοινήι τής ιστορίας γραφήι χωρίς αποδείξαντες τήν τών ηπειρων τοπογραφία, καθάπερ Έφορος τε έποίησε και Πολύβιος· άλλοι δ' εις τον φυσικόν τόπον και τον μαθηματικόν προσέλαβόν τινα και τών τοιοϋτων, καθάπερ Ποσειδώνιος τε και Ίππαρχος. τά μεν οϋν τών άλλων ευδιαιτήτά έστι, τά δ' Όμήρου σκέψεως δεΐται κριτικής, ποιητικώς τε λέγοντος και ου τά νυν άλλα τά αρχαία, ών ό χρόνος ημάύρωκε τά πολλά. ως δ' οϋν δυνατόν εγχειρητέον άρξαμένοις άφ' ώνπερ άπελίπομεν· έτελεύτα δ' ημίν ό λόγος από μεν τής έσπέρας και τών άρκτων εις τά Ήπειρωτικά έθνη και τά τών Ίλλυριών, από δε τής έω εις τά τών Μακεδόνων μέχρι Βυζαντίου. μετα μεν οϋν τούς Ήπειρώτας και τούς Ίλλυριους τών Έλλήνων Άκαρνάνες εισι και Αίτωλοι και Λοκροι οι Όζόλαι· προς δε τούτοις Φωκεις τε και Βοιωτοί· τούτοις δ' αντίπορθμός έστιν η Πελοπόννησος, απολαμβάνουσα μεταξύ των Κορινθιακόν κόλπον και σχηματίζουσα τε τούτον και σχηματιζόμενη υπ' αυτου· μετα δε Μακεδονίαν Θετταλοι μέχρι Μαλιέων και τών άλλων τών εκτός Ίσθμου και αυτών τών έντός.»

³³ Diód. Sic. 5. 20: «κατά μεν οϋν τούς παλαιους χρόνους άνεύρετος ην δια τον από τής όλης οικουμένης εκτοπισμόν, ύστερον δ' εύρέθη δια τιαύτας αίτίας. Φοίνικες εκ παλαιών χρόνων συνεχώς πλέοντες κατ' έμπορία πολλας μεν κατά την Λιβύην άποικίας έποιήσαντο, ουκ όλίγας δε και τής Εύρώπης έν τοις προς δύσιν κεκλιμένοις μέρεσι. τών δ' επιβολών αυτοις κατά νοϋν προχωρουσών, πλούτους μεγάλους ηθροισαν, και την εκτός Ηρακλείων στηλών έπεβάλλοντο πλείν, ην ώκεανόν ονομάζουσι. και πρώτον μεν επ' αυτου του κατά τάς στήλας πόρου πόλιν εκτισαν επί τής Εύρώπης, ην οϋσαν χερρόνησον προσηγόρευσαν Γάδειρα, έν η τά τε άλλα κατεσκεύασαν οικειώς τοις τόποις και ναόν Ηρακλέους πολυτελη, και θυσίας κατέδειξαν μεγαλοπρεπεις τοις τών Φοινίκων έθεσι διοικουμένας. το δ' ιερόν συνέβη τουτο και τότε και κατά τούς νεωτέρους χρόνους τιμάσθαι περιττότερον μέχρι τής καθ' ημάς ηλικίας. πολλοι δε και τών Ρωμαίων επιφανεις άνδρες και μεγάλας πράξεις κατειργασμένοι έποιήσαντο μεν τούτω τῷ θεῷ ευχάς, συνετέλεσαν δ' αυτάς μετα την συντέλειαν τών κατορθωμάτων. οι δ' οϋν Φοίνικες δια τάς προειρημένας αίτίας έρευνώντες την εκτός τών στηλών παραλία και παρὰ την Λιβύην πλέοντες, υπ' άνέμων μεγάλων άπηνέχθησαν επί πολυν πλοϋν δι' ώκεανου. χειμασθέντες δ' επί πολλας ημέρας προσηνέχθησαν τή προειρημένη νήσῳ, και την ευδαιμονίαν αυτής και φύσιν κατοπτεύσαντες άπασι γνώριμον έποίησαν. διό και Τυρρήνων θαλαττοκρατούντων και έμπειν εις αυτήν άποικίαν επιβαλλομένων, διεκώλυσαν αυτους Καρχηδόνοι, άμα μεν ευλαβούμενοι μη δια την άρετήν τής νήσου πολλοι τών εκ τής Καρχηδόνος εις εκείνην μεταστῶσιν, άμα δε προς τά παράλογα τής τύχης κατασκευαζόμενοι καταφυγήν, ει τι περι την Καρχηδόνα όλοσχερες πταΐσμα συμβαίνοι· δυνησεσθαι γάρ αυτους θαλαττοκρατούντας άπαραι πανοικίους εις άγνωουμένην υπό τών υπερεχόντων νήσον.»

³⁴ Vitruv. *De arch.* 9. 5. 4: «Quae figurata conformataque sunt siderum in mundo simulacra, natura divinaque mente designata, ut Democrito physico placuit, exposui, sed tantum ea, quorum ortus et occasus possumus animadvertere et oculis contueri. Namque uti septentrionis circum axis cardinem versantur non occidunt neque sub terram subeunt, sic circa meridianum cardinem, qui est propter inclinationem mundi subiectus terrae, sidera versabunda latentiaque non habent egressus orientis supra terram. Itaque eorum figurationes propter obstantiam terrae non sunt notae. Huius autem rei index est stella Canopi, quae his regionibus est ignota, renuntiant autem negotiatores, qui ad extremas Aegypti regiones proximisque ultimis finibus terrae terminationes fuerunt.»

³⁵ Вигасин 2001: 5· Бухарин 2007: 202-211.

Έλληνα ναυτικό, ο οποίος είναι αποδεκτό να καλείται «Ψευδοαρριανός» σε αντίθεση προς τον ιστορικό Αρριανό³⁶.

4. Προδιαγραφές κατασκόπων & γνωρίσματα παρεχόμενης πληροφόρησης

Για τη συμμετοχή σε κατασκοπευτικές δραστηριότητες οι έμποροι ήταν απαραίτητο να διέπονται από ορισμένες ψυχοπνευματικές αρετές. Κατά κύριο λόγο προτάσσονται το θάρρος³⁷, η εχεμύθεια, η επιμέλεια, η αποτελεσματικότητα, η επινοητικότητα, ακόμα και ο γόνιμος τυχοδιωκτισμός.

Ρωμαίοι επιχειρηματίες χειρίζονταν με άνεση ξένες γλώσσες και διατηρούσαν κοινωνικές επαφές με όμορες χώρες. Ήταν πλήρως και εγκαίρως ενημερωμένοι για επικαιροποιημένα συμβάντα³⁸. Στο εν λόγω κομβικής σημασίας προνόμιο εδράζονταν η αυθεντική τους υπεροχή και η καθολική τους αποδοχή. Δεν είναι διόλου τυχαίο το ότι επίλεκτος διαμεσολαβητής στις μυστικές διαβουλεύσεις του Λεύκιου Κορνήλιου Σύλλα με τον αρχιστράτηγο Αρχέλαο ήταν έμπορος από τη Δήλο³⁹.

Όσον αφορά την αξιοπιστία και την ακρίβεια των πληροφοριών οι οποίες συλλέγονταν και διοχετεύονταν από εμπόρους τα καταγεγραμμένα σχόλια εκλεκτών συγγραφέων επισημαίνουν το αμφισβητήσιμο περιεχόμενό τους. Χαρακτηριστικά ο γεωγράφος Στράβων (1^{ος} αιώνας π.Χ.) τασσόταν αναφανδόν υπέρ της άποψης ότι οι έμποροι εμφανίζονταν ως άτομα τα οποία εσκεμμένα διέδιδαν ανυπόστατες φήμες⁴⁰. Κατά το Lee τέτοιες καταγγελίες απηχούσαν χροιά προκατάληψης η οποία πολύ πιθανόν αντικατόπτριζε το γενικότερο πνεύμα καχυποψίας προς την περί ου ο λόγος κοινωνική ομάδα⁴¹. Πάντως διαμετρικά αντίθετη είναι η θετική στάση του Ρωμαίου ιστορικού Γάιου Κορνήλιου Τάκιτου⁴², καθώς εκλαμβάνει τους πλανόδιους εμπόρους ως έντιμους επαγγελματίες και φιλαλήθεις πληροφοριοδότες.

Είναι σαφές ότι η χρηστική επικαιρότητα των εμπιστευτικών πληροφοριών εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από τη χρονική οριοθέτηση της μετάδοσής τους. Στις ηπειρωτικές περιοχές της αυτοκρατορίας πρωτοστατούσαν οι ταχυδρόμοι

³⁶ Дитмар 1980: 93.

³⁷ Diod. Sic. 5.39.8: «θρασεῖς δ' εἰσὶ καὶ γενναῖοι οὐ μόνον εἰς πόλεμον, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰς ἐν τῷ βίῳ περιστάσεις τὰς ἐχούσας δεινότηας. ἔμπορευόμενοι γὰρ πλέουσι τὸ Σαρδόνιον καὶ τὸ Λιβυκὸν πέλαγος, ἐτοίμως ἑαυτοὺς ρίπτοῦντες εἰς ἀβοηθήτους κινδύνους· σκάφει γὰρ χρώμενοι τῶν σχεδιῶν εὐτελεστέροις καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς κατὰ ναῦν χρήσιμοις ἤκιστα κατεσκευασμένοι ὑπομένουσι τὰς ἐκ τῶν χειμῶνων φοβερωτάτας περιστάσεις καταπληκτικῶς.»

³⁸ Στα τέλη της Δημοκρατίας οι Ρωμαίοι έμποροι είχαν κατά κύριο λόγο ελληνική ή συριακή καταγωγή (Frank 1913: 246).

³⁹ Plut. Sull. 22: «ἀπορουμένῳ δ' αὐτῷ, καὶ μῆτε τῆς πατρίδος ἀμελεῖν ὑπομένοντι κακουμένης μῆτε ὅπως ἄπεισιν ἀτελὲς λιπῶν τοσοῦτον ἔργον, τὸν Μιθριδατικὸν πόλεμον, ἐπινοοῦντι, παραγίνεται Δηλιακὸς ἔμπορος Ἀρχέλαος, ἐλπίδας τινὰς καὶ λόγους κρύφα παρὰ τοῦ βασιλικοῦ κομίζων Ἀρχελάου. καὶ τὸ πρᾶγμα Σύλλας οὕτως ἠγάπησεν ὥστε αὐτὸς εἰς λόγους σπεῦσαι τῷ Ἀρχελάῳ συνελθεῖν.»

⁴⁰ Strab. 3.4.3: «καὶ ἐν τῇ Λιβύῃ δὲ πεπιστεύκασί τινες τοῖς τῶν Γαδειριτῶν ἐμπόροις προσέχοντες, ὡς καὶ Ἀρτεμίδωρος εἴρηκεν, ὅτι οἱ ὑπὲρ τῆς Μαυρουσίας οἰκοῦντες πρὸς τοῖς ἐσπερίοις Αἰθίοψι Λωτοφάγοι καλοῦνται, σιτούμενοι λωτόν, πῶαν τινὰ καὶ ρίζαν, οὐ δεόμενοι δὲ ποτοῦ, οὐδὲ ἔχοντες διὰ τὴν ἀνυδρίαν, διατείνοντες καὶ μέχρι τῶν ὑπὲρ τῆς Κυρήνης τόπων. ἄλλοι τε πάλιν καλοῦνται Λωτοφάγοι τὴν ἑτέραν οἰκοῦντες τῶν πρὸ τῆς μικρᾶς Σύρτεως νήσων, τὴν Μήνιγγα.»

⁴¹ Lee 2006: 163.

⁴² Tac. Ag. 24: «[in] melius aditus portusque per commercia et negotiatores cogniti.»

Ρωμαίων χρηματοδοτών οι οποίοι συνιστούσαν τον πιο προσφιλή τρόπο ασφαλούς παράδοσης των πολύτιμων μηνυμάτων⁴³. Ωστόσο, στις διαθαλάσσιες αποστολές προτιμώνταν τα εμπορικά πλοία και όχι τα πολεμικά σκάφη, δεδομένου ότι τα πρώτα διέθεταν καλύτερες προδιαγραφές αξιοπλοΐας⁴⁴. Συγκριτικά η σταθερή ταχύτητα εξάπλωσης κάθε ενδιαφέρουσας εξέλιξης από το νευραλγικό τομέα του διεθνούς εμπορίου ήταν σχεδόν ισοδύναμη με εκείνη η οποία σηματοδοτούσε την ακριβή έναρξη πολεμικών συρράξεων.

Παρά τη διαδεδομένη άποψη ότι οι διακινητές εμπορεύσιμων ειδών μετείχαν μόνο στη μονοδιάστατη λήψη στρατηγικών πληροφοριών, αξιοσημείωτη ήταν η ενεργός τους ενασχόληση και με την τακτική κατασκοπεΐα⁴⁵. Η αυτονόητη εγγύτητα μεταξύ εμπόρων και στρατιωτών συνεπαγόταν την άμεση διάθεση της στρατιωτικής παραγωγής για την ακώλυτη απόκτηση των αναγκαιών για το στράτευμα αγαθών. Νομοτελειακά οι μεν συνόδευαν τους δε σε οργανωμένες εκστρατείες⁴⁶ ή και τους επισκέπτονταν

---

⁴³ Cic. *Fam.* 8.7.1: «Quam cito tu istinc decedere cupias, nescio; ego quidem eo magis, quo adhuc felicius res gessisti, dum istic eris, de belli Parthici periculo cruciabor, ne hunc risum meum metus aliqui perturbet. Breviares has litteras properanti publicanorum tabellario subito dedi; tuo liberto pluribus verbis scriptas pridie dederam.»

⁴⁴ Luzzatto 1949: 86· Schiavone 1996: 96-97· Болдырев 1948: 322· Шершов 1952: 44.

⁴⁵ Κατά τον Dvornik (1974: 114) «the best geographical, ethnological, and economic intelligence was obtained by traders in the imperial period. [...] These explorations were made by Greek merchants and travelers...[because] the Romans limited themselves in their information service about foreign countries to the regions bordering their limes [boundary of line of fortifications]. But here too, especially in so far as geographical accuracy is concerned, the Romans lacked the keen sense of observation and imagination of the Greeks».

⁴⁶ Arr. *Anab.* 6.22.4: «Καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ λέγει Ἀριστόβουλος σμύρνης πολλὰ δένδρα πεφυκέναι μείζονα ἢ κατὰ τὴν ἄλλην σμύρναν, καὶ τοὺς Φοίνικας τοὺς κατ' ἐμπορ[ε]ίαν τῆ στρατιᾶ ξυνεπομένους ξυλλέγοντας τὸ δάκρυον τῆς σμύρνης (πολὺ γὰρ εἶναι, οἷα δὴ ἐκ μεγάλων τε τῶν πρέμων καὶ οὐπω πρόσθεν συλλελεγμένον) ἐμπλήσαντας τὰ ὑποζύγια ἄγειν»·

Xen. *Cyr.* 6.2.38: «ἦν δέ τις καὶ ἔμπορος βούληται ἔπεισθαι πωλεῖν τι βουλόμενος, τῶν μὲν προειρημένων ἡμερῶν τὰ ἐπιτήδεια ἔχειν ἦν τι πωλῶν ἀλίσκηται, πάντων στερήσεται· ἐπειδὴν δ' αὐτὰ παρέλθωσιν αἱ ἡμέραι, πωλήσει ὅπως ἂν βούληται. ὅστις δ' ἂν τῶν ἐμπόρων πλειίστην ἀγορὰν παρέχων φαίνεται, οὗτος καὶ παρὰ τῶν συμμάχων καὶ παρ' ἐμοῦ δώρων καὶ τιμῆς τεύζεται»·

Caes. *B.G.* 6.37.1-10 : «Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra irrumpere conantur, nec prius sunt visi obiectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo ut qui sub vallo tenderent mercatores recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur neque quam in partem quisque conveniat provident. Alius iam castra capta pronuntiat, alius deleto exercitu atque imperatore victores barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaque et Tituri calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant»·

Val. Max. 2.7.2: «Eius sectam Metellus secutus, cum exercitum in Africa Iugurthino bello nimia Spuri Albini indulgentia corruptum consul accepisset, omnibus imperii neruis ad revocandam pristinae disciplinam militiae conisus est: nec singulas partes adprehendit, sed totam continuo in suum statum rededit: protinus namque lixas e castris submovit cibumque coctum uenalem proponi vetuit: in agmine neminem militum ministerio servorum iumentorumque, ut arma sua et alimenta ipsi ferrent, uti passus est: castrorum subinde locum mutavit: eadem, tamquam Iugurtha semper adesset, uallo fossaque aptissime cinxit. quid ergo restituta continentia, quid

στους μόνιμους στρατιωτικούς τους καταυλισμούς. Τέλος, ορισμένοι οπλίτες λόγω των εξαιρετικά χαμηλών τους απολαβών επιδίωκαν την απροκάλυπτη συμμετοχή τους σε επικερδείς εμπορικές δραστηριότητες⁴⁷, αν και αντιμετώπιζονταν με περιπαικτικό πνεύμα.

Σχετικά με το προαναφερθέν ιδιότυπο φαινόμενο ο Ξενοφώντας υπογραμμίζει ότι πάντοτε οι άνθρωποι επιτρέπουν τη μαζική είσοδο των εμπόρων - κατασκόπων στην πόλη τους, γιατί ασφαλώς αποκομίζουν αξιόλογα οφέλη⁴⁸. Ωστόσο τον 3^ο αιώνα μ.Χ. ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Αλέξανδρος Σεβήρος έδειξε πρωτόγνωρη σκληρότητα και υπερβολική καχυποψία. Ενώ καταδίωκε το Μακριανό, τον ηγέτη των Αλαμανών συνάντησε δουλεμπόρους. Ο Σεβήρος, επειδή φοβήθηκε μήπως γνωστοποιηθεί η τυχαία τους συνάντηση, τούς θανάτωσε, αφού πρώτα πήρε όλο τους το εμπόρευμα⁴⁹.

5. Τόποι κατασκοπευτικής δράσης

Κατά μήκος της συνοριακής γραμμής η οποία λειτουργούσε ως ανεπίσημη θέση κατόπτευσης⁵⁰ οι έμποροι είχαν μοναδική ευκαιρία πρόσβασης σε πολύτιμες πληροφορίες για τη στρατιωτική διαβίωση και την εν γένει καθημερινότητα των βαρβαρικών φυλών⁵¹. Τα συλλεγόμενα στοιχεία συχνά αξιοποιούνταν με αξιοσημείωτη αποτελεσματικότητα ως δραστικό μέσο ασφυκτικής πίεσης: αν ανέκυπταν δυσκολίες στις διπλωματικές σχέσεις της ρωμαϊκής πλευράς και των γηγενών πληθυσμών, τα παρατηρητήρια (*stationes*) θα έκλειναν εγκαίρως, γεγονός το οποίο θα προκαλούσε στους μη συνεργάσιμους πολεμίους την άμεση έλλειψη απαραίτητων αγαθών⁵². Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι καθώς στην πλειονότητά τους οι έμποροι ήταν ταυτόχρονα ιδιοκτήτες μεταγωγικών πλοίων, αλλά και αποθηκευτικών χώρων εμπορευμάτων εξυπηρετούσαν αδιάλειπτα τις στρατιωτικές δυνάμεις του αυτοκράτορα⁵³.

---

repetita industria profecit? crebras scilicet victorias et multa tropaea peperit ex eo hoste, cuius tergum sub ambitioso imperatore Romano militi videre non contigerat.»

⁴⁷ Liv. 33.29.4: «postremo non tantum ab odio sed etiam auiditate praedae ea facinora fiebant, quia negotiandi ferme causa argentum in zonis habentes in comitatibus errant.»

⁴⁸ X. *Eq. mag.* 4.7: «καὶ κατασκόπων δὲ πρὶν πόλεμον εἶναι δεῖ μεμεληκέναι, ὅπως ἔσονται καὶ ἐκ πόλεων ἀμφοτέροις φιλίων καὶ ἐξ ἐμπόρων· πᾶσαι γὰρ αἱ πόλεις τοὺς εἰσάγοντάς τι ἀεὶ ὡς εὐμενεῖς δέχονται· καὶ ψευδαυτόμολοι δ' ἔστιν ὅτε χρήσιμον.»

⁴⁹ Amm. Marc. 29.4.4: «et quia suspicabatur venalia ducentes mancipia scurras, casu illic repertos, id, quod viderant, excursu celeri nuntiare, cunctos mercibus direptis occidit.»

⁵⁰ Austin, Rankov 1995: 9.

⁵¹ Tac. *Ger.* 41: «Et haec quidem pars Sueborum in secretiora Germaniae porrigitur. Propior, ut, quo modo paulo ante Rhenum, sic nunc Danuvium sequar, Hermundurorum civitas, fida Romanis; eoque solis Germanorum non in ripa commercium, sed penitus atque in splendidissima Raetiae provinciae colonia. Passim et sine custode transeunt; et cum ceteris gentibus arma modo castraque nostra ostendamus, his domos villasque patefecimus non concupiscentibus. In Hermunduris Albis oritur, flumen inclutum et notum olim; nunc tantum auditor.»

⁵² Amm. Marc. 27.5.7: «Postremo si morem gerere suadenti volueris recte, contemne partem exiguam semper luctificam et cruentam, ut cetera regas securus, prudenter reputans medellarum quoque artifices urere non numquam et secare et partes corporum amputare, ut reliquis uti liceat integris; hocque bestias factitare: quae cum advertant cur maximo opere capiantur, illud propria sponte amittunt ut vivere deinde possint inpavidae.» Southern 2001: 198

⁵³ Badian 1982: 22-23· Ростовцев 200: 154.

Οι υφιστάμενες αγορές⁵⁴, γνωστές ως *mercatus*, καθώς σε καθημερινή βάση συγκέντρωναν μεγάλο αριθμό πολιτών, αποτελούσαν ιδανικούς χώρους για την αβίαστη συλλογή ετερόκλιτου πληροφοριακού υλικού και την ευχερή εξασφάλιση πολύτιμων ειδήσεων⁵⁵. Από τα ιστορικά κείμενα του Δίωνα Κάσσιου Κοκκηιανού πληροφορούμαστε ότι στη σύναψη ανακωχής των Ρωμαίων με την πανίσχυρη φυλή των Μαρκομάνων συμπεριελήφθη ένας αδιαπραγμάτευτος όρος: απαγορευόταν ρητά στους εγκατεστημένους μεταξύ των ποταμών Έλβα και Όντερ πολεμοχαρείς Γερμανούς να επισκέπτονται τις αγορές των Ρωμαίων. Ήταν διάχυτος ο φόβος μήπως οι βάρβαροι έμποροι και οι συναθροισθέντες κατάσκοποι μάθουν για την κατάσταση στις επαρχίες και για τα αποθέματα τροφίμων⁵⁶.

Στα σταυροδρόμια, όπως και στα κέντρα των μεγάλων πόλεων οξύνοες έμποροι έστηναν μόνιμα καταλύματα και έλεγχαν την ακριβή ροή των πληροφοριών⁵⁷. Η Ρώμη ή η Αλεξάνδρεια⁵⁸ αναδείχτηκαν ιδανικά σημεία καταγραφής οικουμενικών συμβάντων. Παράλληλα οι τόποι δημόσιας συζήτησης λειτουργούσαν ως ιδιάζοντες αναμεταδότες ανεξακριβωτων σχολίων ή κακόβουλων φημών⁵⁹.

---

⁵⁴ Κατά τους Austin, Rankov (1995: 27): «In an intelligence context, markets and trading-stations are also listening posts. Country people go to market mainly for economic reasons but there is also a very important social aspect: they use the opportunity for talk, the exchange of gossip and news. Roman frontier society was without any real means of mass communication and so in the course of ordinary social interchange, information on current issues within the tribe and beyond was frequently revealed and its was part of the duties of the market supervisors to pick it up and pass it back.»

⁵⁵ Οι Ρωμαίοι στρατηγοί επιδείκνυαν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την αξιοποίηση εμπορικών σημείων ως αυθεντικών πηγών κατασκοπείας, όπως υπογραμμίζουν οι Austin, Rankov (1995: 27): «The great importance of markets as an environment where intelligence can be gathered easily is strongly emphasized in the manual On Strategy and its author goes on to give special attention to markets and trading as a front from covert intelligence activity [...] traders and markets were valuable sources of information about activity beyond the line of the frontiers...»

⁵⁶ Thompson 1982: 18· Колосовская 2000: 163.

⁵⁷ MacMullen 1963: 119.

⁵⁸ Strab. 17.1.13: «Τοιαῦτα δ' ἦν, εἰ μὴ χεῖρω, καὶ τὰ τῶν ὕστερον βασιλέων. Ῥωμαῖοι δ' εἰς δύναμιν, ὡς εἶπεν, ἐπηνώρθωσαν τὰ πολλὰ, τὴν μὲν πόλιν διατάξαντες ὡς εἶπον, κατὰ δὲ τὴν χώραν ἐπιστρατήγους τινὰς καὶ νομάρχας καὶ ἐθνάρχας καλουμένους ἀποδείξαντες, πραγμάτων οὐ μεγάλων ἐπιστατεῖν ἠξιωμένους. τῆς δ' εὐκαιρίας τῆς κατὰ τὴν πόλιν τὸ μέγιστόν ἐστιν ὅτι τῆς Αἰγύπτου πάσης μόνος ἐστὶν οὗτος ὁ τόπος πρὸς ἄμφω πεφυκῶς εὖ, τὰ τε ἐκ θαλάττης διὰ τὸ εὐλίμενον, καὶ τὰ ἐκ τῆς χώρας ὅτι πάντα εὐμαρῶς ὁ ποταμὸς πορθμεύει συνάγει τε εἰς τοιοῦτον χωρίον ὅπερ μέγιστον ἐμπόριον τῆς οἰκουμένης ἐστί. τῆς μὲν οὖν πόλεως ταύτας ἂν τις λέγοι τὰς ἀρετάς· τῆς Αἰγύπτου δὲ τὰς προσόδους ἔν τινι λόγῳ Κικέρων φράζει φήσας κατ' ἐνιαυτὸν τῷ τῆς Κλεοπάτρας πατρὶ τῷ Αὐλητῆι προσφέρεσθαι φόρον ταλάντων μυρίων δισχιλίων πεντακοσίων. ὅπου οὖν ὁ κάκιστα καὶ ραιθυμότατα τὴν βασιλείαν διοικῶν το σαῦτα προσωδεύετο, τί χρὴ νομίσαι τὰ νῦν διὰ τοσαύτης ἐπιμελείας οἰκονομούμενα καὶ τῶν Ἰνδικῶν ἐμποριῶν καὶ τῶν Τρωγλοδυτικῶν ἐπηυξημένων ἐπὶ τοσοῦτον; πρότερον μὲν γε οὐδ' εἴκοσι πλοῖα ἐθάρρει τὸν Ἀράβιον κόλπον διαπερᾶν ὥστε ἔξω τῶν στενῶν ὑπερκύπτειν, νῦν δὲ καὶ στόλοι μεγάλοι στέλλονται μέχρι τῆς Ἰνδικῆς καὶ τῶν ἄκρων τῶν Αἰθιοπικῶν, ἐξ ὧν ὁ πολυτιμότετος κομίζεται φόρτος εἰς τὴν Αἴγυπτον, κἀντεῦθεν πάλιν εἰς τοὺς ἄλλους ἐκπέμπεται τόπους, ὥστε τὰ τέλη διπλάσια συνάγεται τὰ μὲν εἰσαγωγικὰ τὰ δὲ ἐξαγωγικὰ· τῶν δὲ βαρυτίμων βαρέα καὶ τὰ τέλη, καὶ γὰρ διὰ καὶ μονοπωλίας ἔχει· μόνη γὰρ ἡ Ἀλεξάνδρεια τῶν τοιοῦτων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ ὑποδοχεῖόν ἐστι καὶ χορηγεῖ τοῖς ἐκτός. ἔτι δὲ μᾶλλον κατιδεῖν ἐστὶ τὴν εὐφυῖαν ταύτην περιδεύοντι τὴν χώραν, καὶ πρῶτον τὴν παραλίαν ἀρξαμένην ἀπὸ τοῦ Καταβαθμοῦ· μέχρι δεῦρο γὰρ ἐστὶν ἡ Αἴγυπτος, ἡ δ' ἐξῆς ἐστὶ Κυρηναία καὶ οἱ περιοικούντες βάρβαροι Μαρμαρίδα.»

⁵⁹ Sergeenko 2000: 18-19.

6. Οι σιτοπώλες (*frumentarii*)

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις συλλογής και διαβίβασης πληροφοριών στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν η πρωτότυπη δημιουργία μιας τάξης ανεπίσημων αξιωματούχων, των επονομαζόμενων «σιτοπωλών» (*frumentarii*)⁶⁰. Σύμφωνα με επιτύμβιες επιγραφές⁶¹ οι φρουμεντάριοι ήταν πάντα ένστολοι, ενώ πιθανότατα ο μισθός τους ήταν μιάμιση φορά μεγαλύτερος από αυτόν του λεγεωνάρου⁶².

Κορυφαίο αποδεικτικό στοιχείο για την εποικοδομητική αξιοποίηση των σιτοπωλών ως ικανών κατασκόπων, πολιτικών πρακτόρων⁶³ και μικροπωλητών είναι η *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Αππιανού του Αλεξανδρέως⁶⁴. Κατά τον ελληνικής καταγωγής ιστορικό οι σιτοπώλες συγχρωτίζονταν ελεύθερα με τους Ρωμαίους στρατιώτες και τους προσέφεραν ανεμπόδιστα τα εμπορεύματά τους. Ταυτόχρονα διακρίνονταν για την απaráμιλλη αποτελεσματικότητά τους ως καθεστωτικοί προπαγανδιστές, αλλά και για την άκρως επιτυχημένη απόκρυψη της πραγματικής τους ταυτότητας.

Στην ουσία τα συγκεκριμένα άτομα ήταν υπεύθυνα για την ομαλή και συνεπή διανομή τροφίμων, κυρίως σιτηρών (*frumentum*) σε ρωμαϊκές λεγεώνες ή και σε εκατονταρχίες στην απέραντη αυτοκρατορία. Κατά το 2^ο και 3^ο αιώνα μ.Χ. μέσω της καθημερινής τους υποχρέωσης να εξασφαλίζουν τις απαραίτητες στους στρατιώτες ποσότητες τροφής είχαν μοναδική, και μάλιστα χωρίς να κινούν υποψίες πρόσβαση σε ό, τι διαδραματιζόταν στις τοπικές κοινωνίες.

Μάλιστα επιστρατεύθηκαν για να διαδίδουν συστηματικά την αυτοκρατορική προπαγάνδα, να επιβλέπουν διαρκώς την «πολιτική ορθότητα» στο στράτευμα⁶⁵, να προβαίνουν σε προμελετημένες δολοφονίες φιλόδοξων πολιτικών αντιπάλων, αλλά και να συνοδεύουν τους φυλακισμένους σε δίκη: κατά τους ανελέητους διωγμούς εναντίον των Χριστιανών τους οποίους επέβαλε ο Γάιος Μέσσιος Κουίντος Τραϊανός Δέκιος τον Επίσκοπο Αλεξανδρείας Διονύσιο συνέλαβε σιτοπώλης από την Αίγυπτο· αλλά και τον Επίσκοπο Καρχηδόνας Κυπριανό σιτοπώλες οδήγησαν στην Ούτικα για να δικαστεί⁶⁶.

Σύμφωνα με σωθείσες επιγραφές σε παρόδιους σταθμούς (*stationes*) οι οποίοι ήταν διάσπαρτοι στις ρωμαϊκές επαρχίες υπηρετούσαν σιτοπώλες, ενώ συνάδελφοί τους επιτηρούσαν τα λατομεία της Ιταλίας και της Αιγύπτου, τα ορυχεία στο Νορικό ή τις εργασίες αποκατάστασης του μαντείου των Δελφών⁶⁷.

Κατά την παραμονή τους στη Ρώμη οι σιτοπώλες καταυλίζονταν στο επονομαζόμενο «Στρατόπεδο των Ξένων» (*Castra peregrina*)⁶⁸: είχε ανεγερθεί στο λόφο Καίλιο, στο ανατολικό τμήμα της Ρώμης μετά από απόφαση του

⁶⁰ Sinnigen 1962: 213- 224· Cosme, Faure 2004: 348-349.

⁶¹ Οι πρώτες μαρτυρίες για το θεσμό των σιτοπωλών προέρχονται από αιγυπτιακό πάπυρο της εποχής του Τραϊανού και από επιγραφή των Δελφών η οποία χρονολογείται περί το 120 μ.Χ. Πρβλ.: Rankon 1999: 20, 29, σημειώσεις 36, 105.

⁶² Breeze 1974: 263-278.

⁶³ Dvornik 1974: 78.

⁶⁴ *Ibid.*, 91.

⁶⁵ Mattern 1995: 69.

⁶⁶ Rankon 1999: 29, σημείωση 103.

⁶⁷ *Ibid.*, 1999: 29-30, σημειώσεις 104, 111.

⁶⁸ Richardson 1992: 78.

αυτοκράτορα Τραϊανού⁶⁹. Αν και η αρχαιολογική σκαπάνη αποκάλυψε σε περιορισμένη κλίμακα το στρατόπεδό τους⁷⁰, εικάζεται ότι ο διαθέσιμος χώρος εξυπηρετούσε άνετα από 300 ως 500 άτομα⁷¹. Προσωρινά εκεί διέμεναν οι κατάσκοποι (*speculatores*), μα και «οι ξένοι στρατιώτες» (*milites peregrini*) οι οποίοι ήταν αποσπασμένοι από τις λεγεώνες και εκτελούσαν ειδικές αποστολές στη Ρώμη⁷².

Οι φρουμεντάριοι ήταν ενταγμένοι σε αυτόνομη στρατιωτική μονάδα (*numerus frumentariorum*). Επικεφαλής της ήταν ο «διοικητής των ξένων» (*princeps peregrinorum*) ο οποίος έφερε το βαθμό του εκατόνταρχου και είχε βοηθό τον «υποδιοικητή των ξένων» (*subprinceps peregrinorum*). Ιεραρχικά στην εσωτερική διάταξη διακρίνουμε τους⁷³: «βοηθός» (*optio*)⁷⁴. «υπασπιστής» (*canalicularius*)⁷⁵. «επιστάτη του στρατοπέδου» (*aedilis castrorum*): «εκατόνταρχο της υπηρεσίας πληροφοριών» (*centurio frumentarius*)⁷⁶. «φύλακα του οπλισμού» (*custos armorum*): «εκπαιδευτή των στρατιωτών της υπηρεσίας πληροφοριών» (*exercitator militum frumentariorum*)⁷⁷.

Παρά την ύψιστης εθνικής σημασίας δράση τους, την τυφλή εμπιστοσύνη του αυτοκράτορα (τον ενημέρωναν εγκαίρως για επικίνδυνες αποστασίες λεγεωναρίων ή εκκολλαπτόμενες κοινωνικές αναταραχές) και την κατά το Rankov «διπλή τους προσκόλληση και αφοσίωση»⁷⁸ οι σιτοπώλες εκδήλωναν παθογενή μικροπρέπεια. Ως αργυρώνητοι πράκτορες πολλάκις πρότασαν το ατομικό τους συμφέρον, ενώ συχνά η αριβιστική τους συμπεριφορά

⁶⁹ Rankov 1999: 9-30, σημειώσεις 107-109.

⁷⁰ Ashby, Baillie-Reynolds 1923: 152-163.

⁷¹ Faure 2003: 383-384.

⁷² Cosme, Faure 2004: 347.

⁷³ Veget. 2.7: «Antiqua ordinatione legionis exposita, principium militum et, ut proprio verbo utar, principiorum nomina ac dignitates secundum praesentes matriculas indicabo. Tribunus maior per epistolam sacram imperatoris iudicio destinatur. Minor tribunus pervenit ex labore. Tribunus autem vocatur ex tribu, quia praeest militibus, quos ex tribu primus Romulus legit. Ordinarii dicuntur qui in proelio (quia primi sunt,) ordines ducunt. Augustales appellantur qui ab Augusto ordinariis iuncti sunt. Flaviales item, tamquam secundi Augustales, a divo Vespasiano sunt legionibus additi. Aquiliferi qui aquilam portant. Imaginariii qui imperatoris imagines ferunt. Optiones ab adoptando appellati, quod antecedentibus aegritudine praepeditis hi tamquam adoptati eorum atque vicarii solent universa curare. Signiferi qui signa portant, quos nunc draconarios uocant. Tesserarii qui tesseram per contubernia militum nuntiant; tessera autem dicitur praeceptum ducis, quo uel ad aliquod opus uel ad bellum movetur exercitus. Campigeni, hoc est antesignani, ideo sic nominati, quia eorum opera atque virtute exercitii genus crescit in campo. Metatores qui praecedentes locum eligunt castris. Beneficiarii ab eo appellati, quod promoventur beneficio tribunorum. Librarii ab eo, quod in libros referunt rationes ad milites pertinentes. Tubicines cornicines et bucinatores qui tuba vel aere curvo vel bucina committere proelium solent. Armaturae duplares qui binas consecuntur annonas, simplares qui singulas. Mensores qui in castris ad podismum demetiuntur loca, in quibus tentoria milites figant, vel hospitia in civitatibus praestant. Torquati duplares, torquati simplares; torques aureus solidus virtutis praemium fuit, quem qui meruisset praeter laudem interdum duplas consequeretur annonas. Duplares, sesquiplares: duplares duas, sesquiplares unam semis consequerentur annonam. Candidati duplares, candidati simplares. Hi sunt milites principales, qui privilegiis muniuntur. Reliqui munifices appellantur, quia munera facere coguntur.»

⁷⁴ Plut. *Galb.* 24: «'Εν δὲ τούτοις Οὐτεούριος καὶ Βάρβιος, ὁ μὲν ὀπτίων, ὁ δὲ τεσσεράριος· οὕτω γὰρ καλοῦνται οἱ διαγγέλων καὶ διοπτήρων ὑπηρεσίας τελοῦντες.»

⁷⁵ Clauss 1975: 251-256.

⁷⁶ Austin, Rankov 1995: 136· Mann 1988: 148.

⁷⁷ Για τη διαβαθμισμένη διάρθρωση της μονάδας πρβ. Faure 2003: 377-423.

⁷⁸ Οι Rankov 1990: 182 και Austin, Rankov 1995: 136-137 σημειώνουν: «dual attachment and a dual loyalty».

αντικατόπτριζε ωμή παραβίαση της ιδιωτικής ζωής των Ρωμαίων πολιτών: κάποτε παρακολούθησαν εκ του σύνεγγυς τις καθημερινές δραστηριότητες ενός παντρεμένου ζευγαριού, και υπογράμμισαν στον αυτοκράτορα Αδριανό την ιδιαίτερη αγάπη του συζύγου για τα μπάνια. Εύλογα η κοινή γνώμη τούς απέδιδε ανυπόστατες κατηγορίες ή τους έμεμφε για στυγνούς εκβιασμούς⁷⁹.

Δε θεωρείται απίθανο να ήταν οι βασικοί υπαίτιοι για τους ανελέητους διωγμούς εναντίον των Χριστιανών⁸⁰, υποψία την οποία επιβεβαιώνει ο Dvornik: «Οι σιτοπώλες ως σώμα κατέστησαν τόσο επίφοβοι και μισητοί από τους πολίτες, έτσι ώστε, όταν ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός (284 – 305 μ.Χ.) έθεσε τέλος στις ταραχές και άρχισε να αναδιοργανώνει όλο τον κρατικό μηχανισμό, αποφάσισε να καταστείλει συνολικά όλους τους σιτοπώλες»⁸¹ και να τους αντικαταστήσει με τους κακόφημους «αγγελιαφόρους» (*agentes in rebus*)⁸².

7. Καταληκτικές επισημάνσεις

Ενστερνιζόμενοι την αξιοθαύμαστη στρατηγική ιδιοφυΐα του ομηρικού Οδυσσέα οι Ρωμαίοι ηγέτες είχαν πλήρη επίγνωση του καίριου ρόλου της εσωτερικής και εξωτερικής κατασκοπείας: η πρώτη διασφάλιζε την απαραίτητη συνοχή στο πολυπολιτισμικό μωσαϊκό της πολυεθνικής αυτοκρατορίας, καθώς λειτουργούσε ως στέρεο εφαιτήριο για την έγκαιρη αποσόβηση δυσάρεστων εξελίξεων· η δεύτερη σκιαγραφούσε τις αντίπαλες στρατιωτικές δυνάμεις, καθώς η αδιάλειπτη συλλογή και η μεθοδική αξιοποίηση ανάλογου πληροφοριακού υλικού συνέβαλλαν καταλυτικά στην αίσια έκβαση κάθε ένοπλης αναμέτρησης.

Πράγματι η μαζική στρατολόγηση πρωτεϊκών φυσιογνωμιών εμπλεκόμενων σε εμπορικές δραστηριότητες συνιστά αξιομίμητη έμπνευση και κορυφαία ενσάρκωση υψηλής διπλωματίας. Κατά την προδιαγεγραμμένη εκτέλεση των κατασκοπευτικών τους καθηκόντων οι εντεταλμένοι έμποροι τελούσαν υπό την ακατάπαυστη εποπτεία των κρατικών αρχών. Εντούτοις δεν αλλοιωνόταν η αυτεξούσια πρωτοβουλία τους η οποία αποσκοπούσε στην εξασφάλιση πλούσιων παροχών από τους φορείς εξουσίας, αλλά και στη βέβαιη λήψη ουσιωδών εγγυήσεων για την ατομική τους ασφάλεια⁸³.

⁷⁹ Aurel. Vict. *de Caes.* 39.45: «Qui cum ad explorandum annuntiandumque, ecqui forte in provinciis motus existerent, instituti viderentur, compositis nefarie criminationibus, iniecto passim metu, praecipue remotissimo cuique, cuncta foede diripiebant. Simul annonae urbis ac stipendiariorum salus anxie sollicitaeque habita, honestiorumque propectu et e contra suppliciiis flagitiosi cuiusque virtutum studia augebantur. Veterrimae religiones castissime curatae, ac mirum in modum novis adhuc cultisque pulchre moenibus Romana culmina et ceterae urbes ornatae, maxime Carthago, Mediolanum, Nicomedia.»

⁸⁰ Dvornik 1974: 91.

⁸¹ Austin, Rankov 1995: 136-137.

⁸² Rankov 1999: 30· Sinnigen 1959: 238-239.

⁸³ Polyb. 2.8.1-3: «τοσοῦτον ἔκρινον ποιήσασθαι μνήμην. οἱ δ' Ἰλλυριοὶ καὶ κατὰ τοὺς ἀνωτέρω μὲν χρόνους συνεχῶς ἠδίκουν τοὺς πλοῖζομένους ἀπ' Ἰταλίας· καθ' οὓς δὲ καιροὺς περὶ τὴν Φοινίκην διέτριβον, καὶ πλείους ἀπὸ τοῦ στόλου χωριζόμενοι πολλοὺς τῶν Ἰταλικῶν ἐμπόρων ἔσθ' οὓς μὲν ἐσύλησαν, οὓς δ' ἀπέσφαξαν, οὐκ ὀλίγους δὲ καὶ ζωγρία τῶν ἀλισκομένων ἀνήγον. οἱ δὲ Ῥωμαῖοι παρακούοντες τὸν πρὸ τοῦ χρόνον τῶν ἐγκαλούντων τοῖς Ἰλλυριοῖς, τότε καὶ πλείονων ἐπελθόντων ἐπὶ τὴν σύγκλητον, κατέστησαν πρεσβευτὰς εἰς τὴν Ἰλλυρίδα τοὺς ἐπίσκεψιν ποιησομένους περὶ τῶν προειρημένων Γάϊον καὶ Λεύκιον Κορογκανίους»· Трухина 1975: 66-68.

Βιβλιογραφία

- Andreau, J. (2003). *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ashby, T. & Baillie-Reynolds, P. K. (1923). «The Castra Peregrinorum», *Journal of Roman Studies*, 13: 152-167.
- Austin, N. & Rankov, B. (1995). *Exploratio: Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*, London: Routledge.
- Badian, E. (1982). *Publicans and sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic*, Ithaca: Cornell University Press.
- Beaumont, R. (1939). «The Date of the First Treaty between Rome and Carthage», *Journal of Roman Studies*, 29 (1): 74-86.
- Beker, I. (1898-1906). *Diodorus. Bibliotheca historica*, Leipzig: Teubner.
- Bird, H. (1994). *Aurelius Victor: De Caesaribus*, Liverpool: Liverpool University Press.
- Breeze, D. (1974). «The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army», *Bonner Jahrbücher*, 174: 245-292.
- Briscoe, J. (1998). *Valeri Maximi. Facta et Dicta Memorabilia*, Stuttgart: Teubner.
- Burnet, J. (1903). *Plato. Platonis Opera*, Oxford: Oxford University Press.
- Cary, M. & Haarhoff, T. (1957). *Life and Thought in the Greek and Roman World*, London: Methuen.
- Clark, A. (1909). *Marcus Tullius Cicero. Orationes*, Oxford: Oxford University Press.
- Clauss, M. (1975). «Der canalicularius», *Ancient Society*, 6 : 251-256.
- Cosme, P. & Faure, P. (2004). «Identité militaire et avancement au centurionat», *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 15 : 343-356.
- Creveld, M. van (1991). *The Transformation of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz*, New York: Free Press.
- Diels, H. (1909). *Theophrastus. Characters*, Oxford: Oxford University Press.
- Dindorfio, L. (1890). *Polybius. Historiae*, Leipzig: Teubner.
- Dignas, B. & Winter, E. (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and Rivals*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dvornik, F. (1974). *Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China*, New Brunswick: University Press.
- Faure, P. (2003). «Les centurions frumentaires et le commandement des “castra peregrina”», *Mélanges de l'École française de Rome*, 115 (1): 377-427.
- Fister, B. (1926-1943). *Livius Titus. Historiae*, Cambridge: Harvard University Press.
- Frank, T. (1913). «Mercantilism and Rome's Foreign Policy», *American Historical Review*, 18 (2): 233-252.
- Granger, F. (1931). *Vitruvius. De Architectura*, Cambridge: Harvard University Press.
- Haag, B. (1862). *C. Julii Caesaris Commentarii de bello Gallico*, Leipzig: Teubner.
- Jacobitz, K. (1896). *Lucianus. Luciani Samosatensis Opera*, Leipzig: Teubner.
- Koestermann, E. (1957-1969). *Tacitus P. Cornelius. P. Corneli Taciti, Libri qui supersunt*, Leipzig: Teubner.
- Lang, C. (1885). *Flavius Vegetius Renatus. Epitoma rei militaris*, Leipzig: Teubner.

- Lee, D. (2006). *Information and Frontiers. Roman Foreign Relations in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Luzzatto, G. (1949). *Storia economica d' Italia*, Roma: Edizioni Leonardo.
- MacMullen, R. (1963). *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge: Harvard University Press.
- Mann, J. (1988). «The Organization of the Frumentarii», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 74: 149-150.
- Marchant, E. & Bowersock, G. (1925). *Xenophon. Xenophontis opera omnia*, London: William Heinemann.
- Mattern, S. (1995). *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*, Berkeley: University of California Press.
- Meineke, A. (1915-1925). *Strabo. Geographica*, Leipzig: Teubner.
- Mendelssohn, L. (1881). *Appianus. Historia Romana*, Leipzig: Teubner.
- Oldfather, W. (1923). *Aeneas Tacticus, Asclepiodotus and Onasander*, London: Heinemann.
- Perrin, B. (1920). *Plutarch. Plutarch's Lives*, London: William Heinemann.
- Rankov, B. (1990). «Frumentarii, the Castra peregrina and the provincial official», *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 80: 176-182.
- Rankov, B. (1999). «The governor's men: The officium consularis in provincial administration», *Journal of Roman archaeology*, 34: 15-35.
- Richardson, L. jr. (1992). *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Richmond, J. (1998). «Spies in Ancient Greece», *Greece and Rome*, 45: 1-18.
- Rickman, G. (1980). «The Grain Trade Under the Roman Empire», in: John D'Arms & Christian Kopff (eds.), *The seaborne commerce of ancient Rome: studies in archaeology and history. Memoirs of the American Academy in Rome*, 36: 261-275.
- Roos, A. (1967). *Arrianus. Alexandri anabasis*, Leipzig: Teubner.
- Rouge, J. (1966). *Recherches sur l' organisation du commerce maritime en Mediterranee sous l' empire Romain*, Paris: S.E.V.P.E.N.
- Russel, F. (1999). *Information gathering in classical Greece*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Schiavone, A. (1996). *La storia spezzata. Roma antica e Occidente modern*, Roma: Economica Laterza.
- Seyfarth, W. (1978). *Ammianus Marcellinus. Res gestae*, Leipzig: Teubner.
- Sheldon, R. M. (1987). *Tinker, Tailor, Caesar, Spy: Espionage in Ancient Rome*, Ann Arbor: University of Michigan.
- Sinnigen, W. (1962). «The Origins of the "Frumentarii"», *Memoirs of the American Academy in Rome*, 27: 213-224.
- Smith, W. (1870). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: John Murray.
- Southern, P. (2001). *The Roman Empire from Severus to Constantine*, London: Routledge.
- Starr, C. (1974). *Political Intelligence in Classical Greece*, Leiden: Brill.

- Thompson, E. (1982). *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Ward, A.-H. & Fritz-Yeo, C. (2010). *A History of the Roman People*, Boston: Prentice Hall.
- Биркхан, Г. (2007). *Кельты: история и культура*, Москва: Аграф.
- Болдырев, А. & Боровский, Я. (1948). “Техника мореходства,” в: Иван Иванович Толстой (ред.) *Эллинистическая техника*, Москва: АН СССР.
- Бондарь, С. (2008). *Ассирия. Город и человек (Ашшур III-I тыс. до н. э.)*, Москва: Древлехранилище.
- Бухарин, М. (2007). Неизвестного автора «Перипл Эритрейского моря»: текст, перевод, комментарий, исследования, Санкт Петербург: Алетейя.
- Веркуттер, Ж. (2004). *Древний Египет*, Москва: Астрель.
- Вигасин, А. (2001). “Перипл Эритрейского моря и политическая карта Индии”, *Вестник Древней Истории*, 1 (236): 3-13.
- Воцелка, К. (2007). *История Австрии. Культура, общество, политика*, Москва: Весь мир.
- Дитмар, А. (1980). *География в античное время: Очерки развития физико-географических идей*, Москва: Мысль.
- Иванов, Н. (1874). *Характеристика международных отношений и международного права в историческом развитии*, Казань: Университетская типография.
- Колосовская, Ю. (1974). “Римский торговый капитал в Норике в I в. до н.э. - I в. н.э.”, *Вестник Древней Истории*, 4: 44-55.
- Колосовская, Ю. (2000). *Рим и мир племен на Дунае*, Москва: Наука.
- Кревельд, ван М. (2005). *Трансформация войны*, Москва: Альпина Бизнес Букс.
- Кроненберг, И. (1837). “Древний Карфаген”, *Журнал Министерства народного просвещения*, 6: 331-332.
- Массон, В. (1974). “Развитие обмена и торговли в древних обществах”, *Краткие сообщения Института археологии*, 138: 3-11.
- Ростовцев, М. (2001). *Общество и хозяйство в Римской империи*, Санкт Петербург: Наука.
- Рустою, А. (2005). *История Румынии*, Москва: Весь мир.
- Сальвиоли, Г. (1923). *Капитализм в античном мире. Этюды по истории хозяйственного быта*, Харьков: Всеукраинское издательство.
- Сергеенко, М. (2000). *Жизнь древнего Рима*, Санкт Петербург: Летний Сад.
- Строгецкий, В. (2005). “Роль торговли и торговцев в получении и распространении информации между полисами Греции”, *Мнемон*, 4: 167-172.
- Трухина, Н. (1975). “Политика Рима в Восточном Средиземноморье во второй половине III в. до н.э. (229-205 гг.)”, *Вестник Московского Государственного Университета Культуры и Искусств*, 2: 66-74.
- Ур-Мьедан, М. (2003). *Карфаген*, Москва: Весь мир.
- Чаплыгина, Н. (1990). *Римляне на Дунае (I-III века нашей эры)*, Кишинев: Штиинца.
- Шершов, А. (1952). *К истории военного кораблестроения*, Москва: Военмориздат ВММ СССР.

Δημογραφική εικόνα των επισκόπων των «Νέων Χωρών»

Κωνσταντίνος Παπακώστας¹

Διδάκτορας στην Ιστορική Δημογραφία

Μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Περίληψη

«Νέες χώρες» είναι οι εκκλησιαστικές επαρχίες που ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα από το 1912 έως το 1947. Όλοι οι επίσκοποι που υπηρετούν σ' αυτές σήμερα είτε ως επαρχιούχοι, είτε ως τιτουλάριοι και βοηθοί κατατάσσονται ανάλογα με την ηλικία, το επίπεδο εκπαίδευσης, το είδος της ενορίας γέννησης, το τριτοβάθμιο ίδρυμα των τίτλων τους και το μέγεθος της Μητρόπολης που διακονούν, για τη μελέτη της κοινωνικής τους κινητικότητας. Η μελέτη αποδεικνύει ότι εκείνοι που προέρχονται από αστικές ενορίες, έχουν ψηλότερη εκπαίδευση, μικρότερη μέση ηλικία και διακονούν κατά πλειονοψηφία «Μεγάλες» και «Μεσαίες» Μητροπόλεις σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους Μητροπολίτες που γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες. Η μελέτη γίνεται πιο παραστατική μέσα από 10 Πίνακες και 8 Γραφήματα.

© 2023 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: Αστικές/αγροτικές ενορίες, επίπεδο εκπαίδευσης, Μέση ηλικία, επίσκοποι, Μέγεθος Μητρόπολης

Doi:

Abstract

“New Countries” are the church provinces which were integrated in Greece from 1912 to 1947. All bishops serving in them today either as “chairmen”, or as titulars and assistants are ranked according to their age, level of education, type of parish of birth, their university title and the size of the Metropolis they are serving, in order to study their social mobility. The study shows that those from urban parishes have higher education, lower mean age and are in a majority of “Large” and “Medium” Metropolises to a greater extent than Metropolitan born in rural parishes. The study becomes vivid through 10 Tables and 8 Graphs.

© 2023 Library and Information Center, University of the Peloponnese

Keywords: Urban/rural parishes, educationa level, average age, bishops, Metropolis size

¹ Ευπόλιδος 5, Πάτρα, 26332, Ελλάδα.

Εισαγωγή

Στο Βιβλίο των Πράξεων των Αποστόλων της Καινής Διαθήκης βρίσκουμε για πρώτη φορά τις ονομασίες όλων των βαθμίδων της ιεροσύνης. Στον στίχο 6 του έκτου κεφαλαίου αναφέρεται ο τρόπος εκλογής των διακόνων από τους πρώτους χριστιανούς. Στο στίχο 23 του κεφαλαίου 14 αναφέρεται επίσης ότι οι απόστολοι Παύλος και Βαρνάβας χειροτονούν τους πρεσβύτερους οι οποίοι διαχωρίζονται από τους πρεσβύτερους ηλικιακά επειδή φέρουν εκκλησιαστικό αξίωμα (*Η Καινή Διαθήκη*, 2018).

Σύμφωνα με τον 1^ο κανόνα της Αποστολικής Συνόδου και τον 4^ο κανόνα της 1^{ης} Οικουμενικής Συνόδου στη Νίκαια το 325 μ.Χ., οι νέοι επίσκοποι εκλέγονται από τουλάχιστο δύο επισκόπους (Ανδρικόπουλος, 2018). Από τους άγαμους πρεσβύτερους, εκλέγονται οι επίσκοποι που φέρουν τον τρίτο βαθμό ιεροσύνης σύμφωνα με τον κανόνα ΙΒ΄ της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου στον Τρούλλο της Κωνσταντινούπολης το 691 μ.Χ. (*Κανόνες πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου*, 2021). Στα νεότερα χρόνια μετά την ψήφιση του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδας το 1977, η εκλογή ενός επισκόπου γίνεται μετά από εκλογές που πραγματοποιούνται μεταξύ των μελών της Ιεράς Συνόδου σύμφωνα με το Ζ΄ κεφάλαιο του Νόμου 590/1977 (*Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος*, 2021). Τα μέλη της Ιεράς Συνόδου απαρτίζουν επαρχιούχοι Μητροπολίτες, δηλαδή «οι επίσκοποι που διαποιμαίνουν Μητροπόλεις», σύμφωνα με το Άρθρο 3 των Γενικών Διατάξεων του νόμου 590/1977 (Στο ίδιο). Επίσκοποι με τρίτο βαθμό ιεροσύνης που συνεξετάζουμε εδώ είναι και οι επίσκοποι που είναι βοηθοί, τιτουλάριοι ή μητροπολίτες χωρίς έδρα. Με βάση το άρθρο 18 του νόμου 590/1977, ένα από τα προσόντα των εκλόγιμων είναι να έχουν από πενταετία τουλάχιστον πτυχίο Θεολογικής Σχολής (*ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ*, Νόμος 590/1977). Οι μητροπολίτες αποτελούν την κεφαλή του σώματος των ανώτερων κληρικών. Εκτός από την οικονομική τους θέση, οι επίσκοποι βρίσκονται στην κορυφή της πυραμίδας της ελληνικής κοινωνίας, ως πνευματικοί καθοδηγητές των πιστών. Τα βιογραφικά των επισκόπων μας δίνουν κάποια χαρακτηριστικά των που αποτελούν δημογραφικά στοιχεία. Αυτά τα δημογραφικά στοιχεία επηρεάζουν την ανοδική επαγγελματική τους κινητικότητα από αρχιμανδρίτες στον τρίτο βαθμό της ιεροσύνης ως επίσκοποι.

Σκοπός λοιπόν της παρούσας μελέτης είναι, να δείξει ότι η πρόκριση των υποψηφίων στη διαδικασία εκλογής, μέσα από τον πίνακα εκλόγιμων, όσο και η τελική τους εκλογή από την ιεραρχία, προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το ψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, τις αστικές ενορίες γέννησης και τη μικρότερη μέση ηλικία των.

1. Ιστορική Αναδρομή

Όπως είναι γνωστό, η Ελλάδα μετά την τελευταία ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στον εθνικό κορμό που έγινε το 1947, χαρακτηρίζεται εκκλησιαστικά από πέντε εκκλησιαστικά καθεστώτα που αντιστοιχούν σε τέσσερις διοικήσεις (Ανδρεόπουλος, 2017). Αυτά διαμορφώθηκαν με βάση τις διαφορετικές φάσεις απελευθέρωσης των διαφόρων περιοχών της Ελλάδας και ένταξής τους στην αρχική Αυτόνομη Εκκλησία της Ελλάδος, όπως ιδρύθηκε αυτή με τον Τόμο που της παραχώρησε το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1850. Οι

υπόλοιπες Μητροπόλεις με τις οποίες ασχολούμαστε εδώ, αποτελούν τις λεγόμενες «Νέες Χώρες», σε αντίθεση με την Παλαιά Ελλάδα, όπου ανήκαν οι Μητροπόλεις των περιοχών που ελευθερώθηκαν τα πρώτα εκατό έτη. Αυτές είναι οι επόμενες:

1) Οι Μητροπόλεις που ενσωματώθηκαν διοικητικά στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, με νόμο του 1928 με αριθμό 3615(6) που αντιστοιχούν στα εδάφη της Μακεδονίας, της Ηπείρου, των Νησιών Αιγαίου και της Θράκης που προσαρτήθηκαν στην Παλαιά Ελλάδα μετά τους Βαλκανικούς και τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Όμως δεν αποκόπηκαν πνευματικά από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, καθώς μνημονεύουν τον Πατριάρχη ακόμα και σήμερα. Αυτές ονομάζονται συνήθως Μητροπόλεις των «Νέων Χωρών» (Παπαδόπουλος, 2000). Μαζί μ' αυτές εξετάζουμε και τις επόμενες Μητροπόλεις.

2) Οι Μητροπόλεις της Ημιαυτόνομης ως προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο Εκκλησίας της Κρήτης, που τα εδάφη της προσαρτήθηκαν κι αυτά μετά τους πολέμους που αναφέραμε. Η διοικητική της διαίρεση υπήρχε ήδη από το 1900 και αναγνωρίστηκε από το ελληνικό κράτος το 1961 (Εκκλησία Κρήτης, 2021).

3) Οι Μητροπόλεις της Δωδεκανήσου, τα εδάφη των οποίων προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1947 και υπάγονται απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο.

4) Η Αθωνική Πολιτεία των 20 μονών του Αγίου όρους που υπάγονται απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αριθμητικά οι επίσκοποι λοιπόν της εργασίας μας είναι α') 38 Μητροπολίτες των «Νέων Χωρών», β') 15 Μητροπολίτες και βοηθοί και τιτουλάριοι επίσκοποι της Εκκλησίας της Κρήτης και των Δωδεκανήσων. Αυτοί μπορούν να απεικονιστούν στους πίνακες που ακολουθούν με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης, την ηλικία, την ενορία γέννησης, το τριτοβάθμιο ίδρυμα του τίτλου σπουδών τους και τη χώρα του ιδρύματος.

Η κύρια πηγή που μας έδωσε το πρωτογενές υλικό για την κατασκευή των πινάκων είναι το βιβλίο των Διπτύχων της Εκκλησίας της Ελλάδος, το οποίο η Αποστολική Διακονία εκδίδει κάθε χρόνο και περιέχει στο δεύτερο μέρος του την οργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, της Κρήτης και των Δωδεκανήσων.

2. Επίσκοποι των Νέων Χωρών, της Εκκλησίας της Κρήτης και των Δωδεκανήσων

Στον ενιαίο πίνακα που ακολουθεί (Πίνακας 1), οι επίσκοποι των Νέων Χωρών της Εκκλησίας της Ελλάδος που είναι 36 και εκείνοι της Εκκλησίας της Κρήτης και των Δωδεκανήσων που είναι 17, έχουν δύο κοινά στοιχεία: α') Ότι οι περιοχές αυτών των Μητροπόλεων εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό μετά από τους βαλκανικούς αγώνες και τις συνθήκες που ακολούθησαν και β') ότι όλοι οι μητροπολίτες τους αναγνωρίζουν την πνευματική εξουσία του Οικουμενικού Πατριάρχη Κων/λεως. Οι επίσκοποι έχουν καταταγεί με βάση τις μεταβλητές Ηλικία, Ενορία γέννησης, επίπεδο εκπαίδευσης, Α.Ε.Ι. τίτλων και Μέγεθος Μητρόπολης. Το τελευταίο πού αναφέρεται με τον χαρακτηρισμό «Μικρή», «Μεσαία» ή «Μεγάλη» στην προτελευταία στήλη, ανταποκρίνεται στον πληθυσμό των πιστών που αντιστοιχούν σ' αυτές. Γι' αυτόν το σκοπό, «Μικρές», θεωρήσαμε τις Μητροπόλεις μέχρι 50.000 κατοίκους, «Μεσαίες», από 50.001 μέχρι 200.000 κατοίκους και «Μεγάλες» από 200.001 και πάνω κατοίκους. Αυτό

Δημογραφική εικόνα των επισκόπων των «Νέων Χωρών»

έγινε επίσης για να μην αναφερθούν οι Μητροπόλεις με τα ονόματά τους και παραβιαστούν τα προσωπικά δεδομένα των επισκόπων.

A A	Ηλικία	Ενορία γέννησης	Επίπεδο εκπαίδευσης	ΑΕΙ Τίτλων	Μέγεθος Μητρ/λης	Παραπομπές
1	61	Αστική ενορία Αλεξανδρούπολης	>ΠΕ (1,5 πτυχία)	Π.Α. Αλεξανδρούπολης, ΑΠΘ	Μεσαία	(Αποστολική Διακονία, Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2022, σελ. 474)
2	78	Αστική ενορία Θεσ/κης	>ΠΕ (1 μεταπτυχιακό)	ΑΠΘ, αγγλικό πανεπιστήμιο	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 488)
3	75	Αστική ενορία Λουτρακίου	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 509)
4	65	Αστική ενορία Λιτοχώρου	>ΠΕ (1,5 πτυχία)	ΠΑΘ, ΑΠΘ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 512)
5	64	Αστική ενορία Αθηνών	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 528)
6	84	Αστική ενορία Αχαΐας	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Αποστολική Διακονία, Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2022, σελ. 540)
7	74	Αστική ενορία Νίκαιας Αττικής	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 544)
8	59	Αστική ενορία Θεσσαλονίκης	>ΠΕ (2 πτυχία, 2 μεταπτυχιακά, διδακτορικό)	ΑΠΘ γαλλικό, ιταλικό πανεπιστήμια	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 672)
9	48	Αστική ενορία Κοζάνης	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΑΕΑΘ, ΑΠΘ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 550)
10	76	Αγροτική ενορία Λέσβου	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 553)
11	78	Αστική ενορία Μεγάρων	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 561)
12	89	Αγροτική ενορία Ηλείας	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΕΚΠΑ	Μεγάλη	(Στο ίδιο, σελ. 581)
13	68	Αστική ενορία Τρίπολης	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 599)
14	55	Αστική ενορία Λεβερκούζεν Γερμανίας	>ΠΕ (2 μεταπτυχιακά)	ΕΚΠΑ+ γαλλικό γερμανικό πανεπιστήμια	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 608)
15	81	Αγροτική ενορία Σίφνου Κυκλάδων	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 636)
16	81	Αγροτική ενορία Αχαΐας	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 850)
17	57	Αστική ενορία Πέλλας	>ΠΕ (1,5 πτυχία)	ΠΑΗ, ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 639)
18	53	Αστική ενορία Καβάλας (Φιλίππων)	>ΠΕ (μεταπτυχιακό, διδακτορικό)	ΑΕΑΑ, ΑΠΘ, ΕΚΠΑ, ΔΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 725)
19	93	Αστική ενορία Χαλκίδας	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 752)
20	66	Αστική ενορία Καβάλας	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΑΠΘ	Μεσαία	https://xronikadramas.gr/neos-mitro-politis-dramas-odo

21	81	Αγροτική ενορία Λέσβου	ΠΕ	Θεολογική Σχολή Χάλκης	Μεσαία	(Αποστολική Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2022, σελ. 762)
22	65	Αστική ενορία Δέλτα	>ΠΕ (1,5 πτυχία)	ΠΑΛ, ΑΠΘ	Μεγάλη	(Στο ίδιο, σελ. 770)
23	54	Αγροτική ενορία Φλώρινας	>ΠΕ (1 μεταπτυχιακό)	ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 782)
24	66	Αστικήενορία Αθηνών	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 796)
25	80	Αγροτική ενορία Χαλκιδικής	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 801)
26	92	Αστική ενορία Πειραιά	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 806)
27	54	Αστική ενορία Θεσσαλονίκης	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 838)
28	61	Αγροτική ενορία Δωδεκανήσου	>ΠΕ (μετ κό, διδασκτορικό)	ΕΚΠΑ, ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο ,σελ. 690)
29	71	Αστική ενορία Λευκωσίας	>ΠΕ (3 πτυχία, 1 μεταπτυχιακό)	Ι.Σ.Κ. ΕΚΠΑ αγγλικό παν μιο	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 863)
30	56	Αστικήενορία Βόλου	>ΠΕ (1 μεταπτυχιακό)	ΕΚΠΑ, ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 855)
31	63	Αστική ενορία Ελευθερούπολης	ΠΕ, 2 ξένεγλώσσες	ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 916)
32	91	Αγροτική ενορία Γρεβενών	ΠΕ	ΑΠΘ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 921)
33	58	Αστική ενορία Χίου	>ΠΕ (2 πτυχία, μεταπτυχιακό)	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2022 ,σελ.942)
34	52	Αστικήενορία Αθηνών	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μεσαία	(Στο ίδιο, σελ. 866)
35	74	Αστική ενορία Καρλοβάσου	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(Στο ίδιο, σελ. 844)
36	55	Αστικήενορία Ηρακλείου	>ΠΕ (1 Μεταπ/κό)	ΕΚΠΑ, ΑΠΘ	Μεγάλη	(www.imravigog rafiko.gr.html, χ.χ.)
37	84	Αστική ενορία Ξάνθης	ΠΕ	Θεολογική Σχολή Χάλκης	Μικρή	(Μάρκου, Μη- τροπολίτης Καρ- πάθου & Κάσου, 19-3-2019)
38	56	Αστική ενορία Κώ	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(www.imsymis. gr/,2021)
39	62	Αγροτικήενορία Ηρακλείου	>ΠΕ (1 πτυχίο, μεταπτυχιακό)	ΑΠΘ+ Γαλλικό πανεπιστήμιο	Μικρή	(www.imga.gr/ mhtropoliths/,12 -10-2015)

Δημογραφική εικόνα των επισκόπων των «Νέων Χωρών»

40	65	Αστικήενορία Χανίων	>ΠΕ (1 Μεταπ/κό)	ΑΠΘ	Μεσαία	(www.imka.gr/viografiko/χ.χ.)
41	52	Αγροτική ενορία Ηρακλείου	ΠΕ	ΑΠΘ	Μεσαία	(www.el.wikipedia.org/,12-10-2020)
42	54	Αστική ενορία Ηρακλείου	>ΠΕ (2πτυχία,μετ/κό)	ΑΕΕΑ ΑΠΘ	Μικρή	(www.impeh.gr/,2021)
43	66	Αστική ενορία Ηρακλείου	>ΠΕ (3 πτυχία, μεταπτυχιακό, διδακτορικό)	ΠΑΘ, ΑΠΘ	Μικρή	(www.biblionet.gr, χ.χ.)
44	59	Αστική ενορία Ηρακλείου	>ΠΕ (1 μεταπτυχιακό)	ΑΠΘ, αγγλικό παν/μιο	Μικρή	(www.imks.gr/,2021)
47	61	Αστική ενορία Πειραιά (Σπέτσες)	>ΠΕ (1,5 πτυχία)	ΑΕΣΑ ΕΚΠΑ	Μικρή	(www.vimaorthodoxias.gr,11-10-2019)
48	79	Αγροτική Ενορία Κεφαλ νίας	ΠΕ	ΑΠΘ	Μικρή	www.im-leka.gr/, 2021)
49	63	Αγροτική ενορία Κώ	>ΠΕ (2 πτυχία)	ΑΕΕΑ+ΕΚΠΑ	Μικρή	(www.armosbooks.gr/,χ.χ)
50	59	Αγροτική ενορία Ηρακλείου	ΠΕ (2 Μεταπ/κά)	ΕΚΠΑ,ΑΠΘ, γερμανικό πανεπιστήμιο	Μεσαία	(www.imr.gr/χ.χ.)
51	43	Αγροτικήενορία Ρόδου	>ΠΕ (1 μεταπ/κό)	ΕΚΠΑ, αγγλικό πανεπιστήμιο	Μικρή	(www.dromenatoutou roumas.gr /2-9-2017)
52	54	Αστική ενορία ΖυρίχηςΕλβετίας	>ΠΕ +διετήςσχολή	ΑΠΘ, (στρατιωτική σχολή)	Μικρή	(www.arxon.gr/,2016)
53	79	Αγροτική ενορία Χανίων	ΠΕ	ΕΚΠΑ	Μικρή	(www.el.wikipedia.org.wiki/χ.χ.)

Πίνακας 1 Μητροπολίτες των “Νέων Χωρών” της Εκκλησίας της Ελλάδος, της Κρήτης και των Δωδεκανήσων κατά ηλικία, ενορία γέννησης, επίπεδο εκπαίδευσης, ΑΕΙ τίτλων & μέγεθος Μητρόπολης

3. Μελέτη του πίνακα

3.1 . Μέση ηλικία των επισκόπων

Ο παραπάνω Πίνακας (Πίνακας 1) απεικονίζει 53 κληρικούς των Νέων Χωρών με τρίτο βαθμό ιεροσύνης. Η μέση ηλικία τους είναι: $3512/53=66$ έτη.

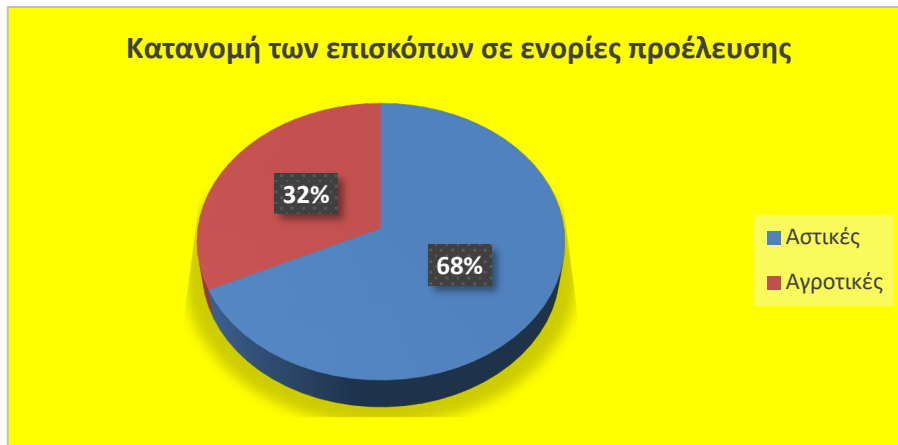
Είδη ενοριών	Αριθμός
Αστικές	36
Αγροτικές	17

Πίνακας 2 Είδη ενοριών

3.2. Μέση ηλικία ανά είδος ενοριών γέννησης

Οι 36 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 68%. Και οι 17 γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 32% (Γράφημα 1). Μέση ηλικία επισκόπων που

γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες: $2337/36=65$ έτη. Μέση ηλικία επισκόπων που γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες: $1175/17=69$ έτη.

Γράφημα 1 Κατανομή των επισκόπων σε ενορίες προέλευσης

3.3. Κατανομή των επισκόπων σε κατηγορίες σύμφωνα με το επίπεδο εκπαίδευσής τους

Επίπεδο εκπαίδευσης	Αριθμός επισκόπων
1	3
2	4
3	11
4	16
5	19

Πίνακας 3 Κατανομή των επισκόπων σε κατηγορίες σύμφωνα με το επίπεδο εκπαίδευσης

Γράφημα 2 Κατανομή των επισκόπων σύμφωνα με το επίπεδο εκπαίδευσής τους

Από άποψη επιπέδου εκπαίδευσης οι κληρικοί πρέπει να καταταχτούν στις επόμενες κατηγορίες: Η πρώτη αφορά εκείνους που έχουν μόνο πτυχίο Θεολογικής σχολής κάποιου πανεπιστημίου και κωδικοποιείται με το 1. Η

δεύτερη αφορά εκείνους που έχουν πτυχίο Θεολογικής Σχολής κι έχουν κάνει ακόμα διετείς σπουδές και κωδικοποιείται με το 2. Την τρίτη απαρτίζουν οι επίσκοποι που έχουν πτυχίο Θεολογικής Σχολής κι έχουν κάνει επιπλέον τετραετείς σπουδές και κωδικοποιείται με το 3.

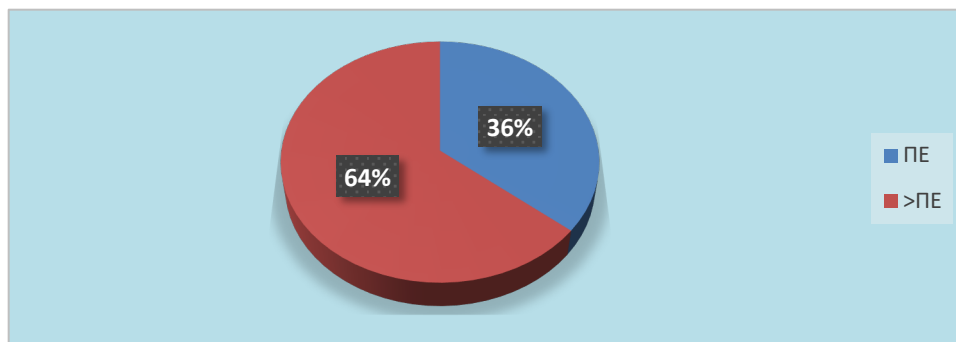
Η τέταρτη περιλαμβάνει τους επισκόπους που έχουν πτυχίο Θεολογικής Σχολής κι έχουν κάνει ακόμα εξαετείς σπουδές είτε μεταπτυχιακό και μεταπτυχιακό και κωδικοποιείται με το 4. Η πέμπτη κατηγορία περιλαμβάνει τους επισκόπους με περισσότερα από δέκα έτη σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με δεύτερο πτυχίο, μεταπτυχιακά, διδακτορικό και κωδικοποιείται με το 5.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται 19 επίσκοποι, δηλαδή ποσοστό 36% επί του συνόλου. Στη δεύτερη κατηγορία υπάρχουν 16 επίσκοποι, δηλαδή ποσοστό 30% επί του συνόλου. Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονται 11 επίσκοποι, δηλαδή ποσοστό 21% επί του συνόλου. Στην τέταρτη κατηγορία εμφανίζονται τέσσερις επίσκοποι, δηλαδή ποσοστό 8% επί του συνόλου. Και στην πέμπτη, υπάρχουν τρεις επίσκοποι, δηλαδή ποσοστό 6% επί του συνόλου.

Μπορούμε ακόμα να χωρίσουμε αυτήν τη δεύτερη μεγάλη κατηγορία των επισκόπων με σπουδές περισσότερες από τέσσερα χρόνια σε δύο κατηγορίες: Αυτή των επισκόπων με μέχρι οχτώ έτη σπουδών που είναι 27 κι αποτελούν το 51% του συνόλου και το 79% του συνόλου των επισκόπων με περισσότερα από τέσσερα έτη σπουδών. Κι εκείνη των επισκόπων με περισσότερα από οκτώ έτη σπουδών, που είναι επτά κι αποτελούν το 13% του συνόλου των επισκόπων και το 21% των επισκόπων με περισσότερα από τέσσερα έτη σπουδών.

Επίπεδο εκπαίδευσης	Αριθμός επισκόπων
ΠΕ	19
>ΠΕ	34

Πίνακας 4 Κατανομή των επισκόπων σε κατηγορίες λιγότερο και περισσότερο εκπαιδευμένων

Γράφημα 3 Κατανομή των επισκόπων σε κατηγορίες λιγότερο και περισσότερο εκπαιδευμένων

Δηλαδή οι επίσκοποι των Νέων Χωρών χωρίζονται με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Σε εκείνους που έχουν απλά πτυχίο Θεολογικής Σχολής και είναι το 19, δηλαδή 36% του συνόλου και σε εκείνους που έχουν κάνει ευρύτερες σπουδές, περισσότερες από τα τέσσερα έτη της Θεολογικής και είναι 34, δηλαδή το 64% του συνόλου (Γράφημα 3).

3.4 Κατανομή των επισκόπων σύμφωνα με το ίδρυμα αποφοίτησής των

1. Όσον αφορά τα Πανεπιστήμια που τελείωσαν οι επίσκοποι, παρατηρούμε ότι α') ως πρώτο πτυχίο από τη Θεολογική Σχολή του Ε.Κ.Π.Α. είχαν οι 27, δηλαδή ποσοστό 51%, β') από τη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. ή από άλλη τετραετή σχολή, οι 12, δηλαδή ποσοστό 23%, γ') διετή Εκκλησιαστική ή Παιδαγωγική Ακαδημία ή άλλη επαγγελματική σχολή, είχαν οι 11, δηλαδή ποσοστό 21%, δ) τρεις ήταν πτυχιούχοι ξένων πανεπιστημίων ποσοστό 5%.

2. Ως δεύτερο πτυχίο, ή μεταπτυχιακό είχαν: α') από τη Θεολογική Σχολή του Ε.Κ.Π.Α. ή από άλλη τετραετή σχολή, 8 επίσκοποι, ποσοστό 24%, β') από τη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ., ή από άλλη τετραετή σχολή, 17 επίσκοποι, ποσοστό 50%, γ') από διετή σχολή επιπέδου Ακαδημίας, ένας, ποσοστό 3%, δ') από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια επτά, ποσοστό 20%, ε) Ένας γνωρίζει δύο ξένες γλώσσες, ποσοστό 3% (δηλαδή οι 25 είχαν δεύτερο πτυχίο ή μεταπτυχιακό από ελληνικά ιδρύματα, ποσοστό 74%), στ') επτά είχαν δεύτερο πτυχίο ή μεταπτυχιακό από ευρωπαϊκό ή άλλο πανεπιστήμιο του εξωτερικού, ποσοστό 20%. Αν αθροίσουμε τα αποτελέσματα για τους δύο πρώτους τίτλους των επισκόπων μας, παρατηρούμε ότι το πρώτο τους πτυχίο το έλαβαν από Θεολογική Σχολή ή από άλλη τετραετή σχολή Ελληνικού Πανεπιστημίου σε ποσοστό 74%, και εκείνοι που εντάσσονται σέ σπουδές περισσότερες από τέσσερα έτη, έχουν πτυχίο από Θεολογική ή άλλη τετραετή σχολή Ελληνικού Πανεπιστημίου 74%.

3. Ως τρίτο πτυχίο, μεταπτυχιακό ή διδακτορικό είχαν: α') από το Ε.Κ.Π.Α. τρεις, ποσοστό 33%, β) Από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια δύο, ποσοστό 22%, γ) Από το Α.Π.Θ. τέσσερις, ποσοστό 45%.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι στους επισκόπους που είχαν και τρίτο τίτλο σπουδών, αυτός είχε αποκτηθεί από πανεπιστήμιο ευρωπαϊκό σε ποσοστό 22% και από Ελληνικό στο υπόλοιπο 78%. Τέλος, ότι οι επίσκοποι των Νέων Χωρών έχουν το δεύτερο και το τρίτο τους πτυχίο πρώτα από το Α.Π.Θ. σε ποσοστό 50% και 44% αντίστοιχα και το πρώτο τους πτυχίο από το Α.Π.Θ. ως δεύτερο, σε ποσοστό 23%. Αν μπορούσαμε να γενικεύσουμε περισσότερο, οι επίσκοποι της έρευνάς μας, προτιμούν εκτός από το Α.Π.Θ. για τις σπουδές τους μετά το Πανεπιστήμιο και τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια έναντι των αμερικανικών.

3.5 Επίπεδο εκπαίδευσης ανά είδος ενορίας προέλευσης των επισκόπων

1. Αν συνδυάσουμε τα δεδομένα της στήλης 3 και της στήλης 4, παρατηρούμε ότι:

α') Δώδεκα στους 19 κατέχουν μόνο πτυχίο Θεολογικής Σχολής, δηλαδή ποσοστό 63%, γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες και επτά στους 19, δηλαδή ποσοστό 37%, γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες.

β') Δώδεκα στους 16 με διετείς σπουδές επιπλέον της Θεολογικής Σχολής, ποσοστό 75%, γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες και τέσσερις στους 16, ποσοστό 25%, γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες.

γ') Επτά στους 11 με τετραετείς σπουδές επιπλέον της Θεολογικής Σχολής, ποσοστό 64% γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες και τέσσερις στους 11, ποσοστό 36% σε αγροτικές ενορίες.

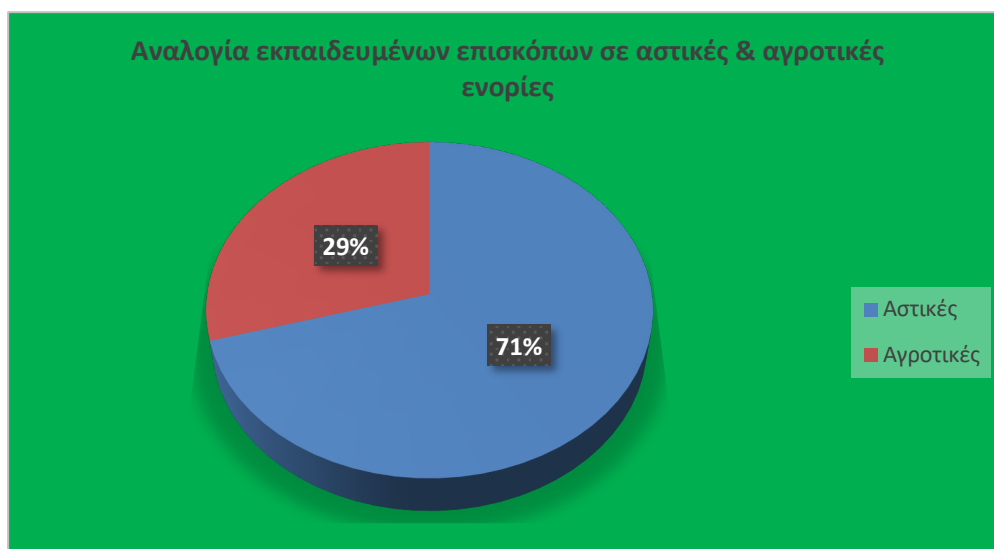
δ') Δύο επίσκοποι με πάνω από εξαετείς σπουδές επιπλέον της Θεολογικής Σχολής, ποσοστό 50%, γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες και δύο σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 50%.

ε') Τρεις επίσκοποι με πάνω από εξαετείς σπουδές επιπλέον της Θεολογικής Σχολής, ποσοστό 100%, γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες.

Έχουμε ήδη χωρίσει τους επισκόπους σε δύο κατηγορίες με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης, όπου στη μία περιλαμβάνονται όλοι οι επίσκοποι με σπουδές μέχρι τέσσερα έτη και στην άλλη οι επίσκοποι με σπουδές περισσότερο από τέσσερα έτη. Επίσης έχουν ήδη αναφερθεί τα στοιχεία που αφορούν την πρώτη κατηγορία σε σχέση με τα είδη των ενοριών προέλευσης. Στη δεύτερη κατηγορία υπάγονται 34 επίσκοποι, ποσοστό 64%. Σ' αυτούς, οι 24 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 71% και οι 10 σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 29%.

Είδη ενοριών	ΠΕ
Αστικές	24
Αγροτικές	10

Πίνακας 5 Αναλογία εκπαιδευμένων επισκόπων στις αστικές & αγροτικές ενορίες προέλευσής τους

Γράφημα 4 Αναλογία εκπαιδευμένων επισκόπων στις αστικές & αγροτικές ενορίες προέλευσής τους

Είδη ενοριών	ΠΕ
Αστικές	12
Αγροτικές	7

Πίνακας 6 Αναλογία λιγότερο εκπαιδευμένων επισκόπων στις αστικές & αγροτικές ενορίες προέλευσής τους

Γράφημα 5 Αναλογία λιγότερο εκπαιδευμένων επισκόπων στις αστικές & αγροτικές ενορίες προέλευσής τους

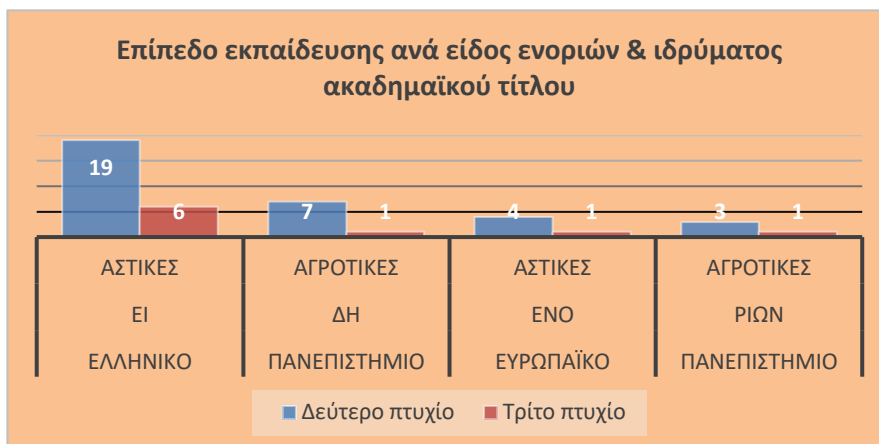
Στους 34 επισκόπους με ψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, οι 24 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 71% και οι 10 σε αγροτικές, ποσοστό 29% (Γράφημα 4).

Στους 19 επισκόπους με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, οι 12 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 63% και οι 7 σε αγροτικές, ποσοστό 37% (Γράφημα 5).

3.6 Επίπεδο εκπαίδευσης ανά είδος ενορίας και ιδρύματος τίτλου σπουδών

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Ελληνικό Πανεπιστήμιο	Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο	Είδη ενοριών	
	Αστικές	Αγροτικές	Αστικές	Αγροτικές
	Δεύτερο πτυχίο	19	7	4
Τρίτο πτυχίο	6	1	1	1

Πίνακας 7 Επίπεδο εκπαίδευσης επισκόπων ανά είδος ενορίας και ιδρύματος τίτλου σπουδών

Γράφημα 6 Επίπεδο εκπαίδευσης επισκόπων ανά είδος ενορίας και ιδρύματος τίτλου σπουδών

Όσον αφορά το δεύτερο πτυχίο τους, από τους 33 επισκόπους, οι 26 το πήραν από ελληνικά πανεπιστήμια, ποσοστό 79% και οι 7 από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, ποσοστό 21%. Από αυτούς, οι 19 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 66% και οι επτά σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 27%. Από τους υπόλοιπους επτά, ποσοστό 21%, οι τέσσερις γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 57% και οι τρεις σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 43%. Για το τρίτο πτυχίο, πρέπει να πούμε ότι από τους 9, οι 7 το πήραν από ελληνικά πανεπιστήμια, ποσοστό 78% κι απ' αυτούς οι 6 προέρχονται από αστικές και ο ένας από αγροτική ενορία. Αντίθετα οι 2 το πήραν από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, 22% απ' αυτούς ο ένας προέρχεται από αστική κι ο άλλος από αγροτική ενορία.

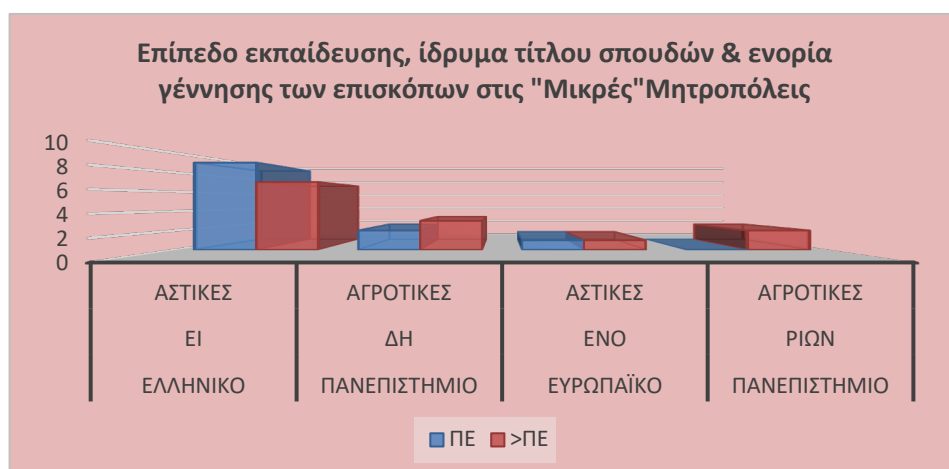
3.7 Επίπεδο εκπαίδευσης ανά είδος ενορίας και μέγεθος Μητρόπολης

Συνδέοντας τα δεδομένα των στηλών 3, 4 και 5 καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

Από άποψη μεγέθους Μητρόπολης, οι 25 διακονούν «Μικρές» Μητροπόλεις, ποσοστό 47%, οι 25 διακονούν «Μεσαίες», ποσοστό 47% και οι τρεις διακονούν «Μεγάλες» Μητροπόλεις, ποσοστό 6%. Ακόλουθα συνδυάζουμε όλα τα προηγούμενα δεδομένα, δηλαδή ενορία γέννησης, επίπεδο εκπαίδευσης και ΑΕΙ τίτλων και σημερινή ηλικία, με το μέγεθος της Μητρόπολης που διακονούν σήμερα.

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Ελληνικό	Πανεπιστήμιο	Ευρωπαϊκό	Πανεπιστήμιο	Μέση Ηλικία
	Είδη ενοριών				
	Αστικές	Αγροτικές	Αστικές	Αγροτικές	
ΠΕ	9	2	1	0	78 έτη
>ΠΕ	7	3	1	2	59 έτη

Πίνακας 8 Κατανομή των επισκόπων των Νέων Χωρών που διακονούν Μικρές Μητροπόλεις ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, το ίδρυμα τίτλου σπουδών, το είδος ενορίας γέννησης και τη μέση ηλικία

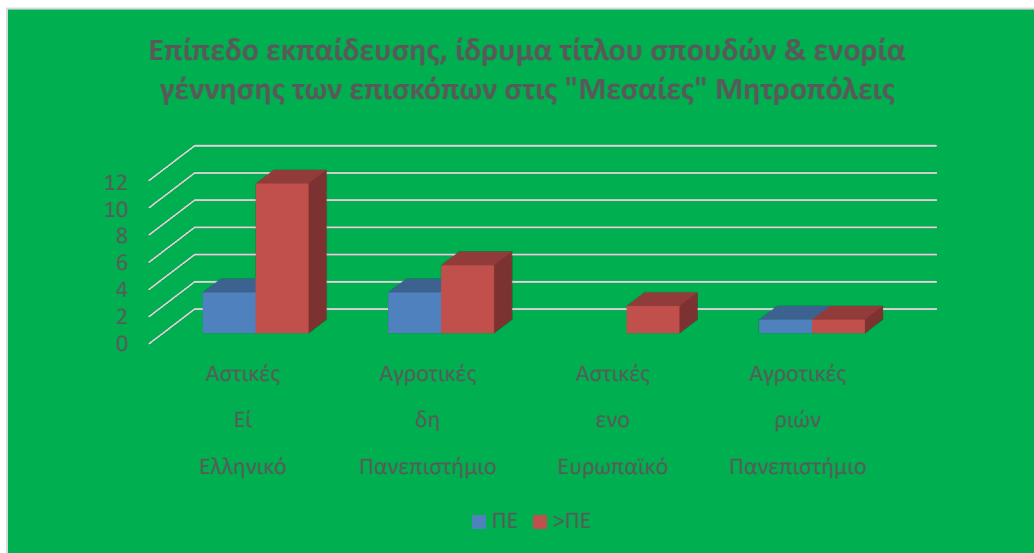

Γράφημα 7 Επίσκοποι που διακονούν «Μικρές» Μητροπόλεις ανά επίπεδο εκπαίδευσης, ίδρυμα τίτλου εκπαίδευσης και ενορία γέννησης

1. Στους 25 επισκόπους που διακονούν «Μικρές» Μητροπόλεις, οι 12 έχουν μέχρι τέσσερα έτη σπουδών, ποσοστό 48%. Οι 11 έχουν πάρει τα πτυχία τους από ελληνικά ΑΕΙ, ποσοστό 92% και ένας από ευρωπαϊκό, ποσοστό 8%. Επίσης, οι δέκα γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 83% και οι δύο σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 17%. Από τους υπόλοιπους 13 με περισσότερα από τέσσερα έτη σπουδών, 52%, οι 10 πήραν το δεύτερο πτυχίο τους από ελληνικό Πανεπιστήμιο, ποσοστό 77% και τρεις από ευρωπαϊκό, ποσοστό 23%. Οι 8 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 62% και οι πέντε σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 38%. Η μέση ηλικία των 12 που έχουν μέχρι τέσσερα έτη σπουδών είναι 78 έτη. Η μέση ηλικία των υπόλοιπων 13 με περισσότερα από τέσσερα έτη σπουδών είναι 59 έτη (Πίνακας 8). Τέλος η μέση ηλικία των 25 είναι 68 έτη. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι στους επισκόπους που διακονούν «Μικρές» Μητροπόλεις εκείνοι που έχουν «χαμηλό» επίπεδο εκπαίδευσης, προέρχονται κατά πλειοψηφία από αστικές ενορίες, και έχουν μέση ηλικία μεγαλύτερη από τους επισκόπους που έχουν περισσότερα έτη σπουδών, κατά 19 έτη και προέρχονται σε μικρότερο ποσοστό από αστικές ενορίες κατά 22%.

Επίπεδο Εκπαίδευσης	Ελληνικό Πανεπιστήμιο	Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο	Είδη ενοριών		Μέση Ηλικία
	Αστικές	Αγροτικές	Αστικές	Αγροτικές	
	ΠΕ	3	3	1	
>ΠΕ	11	5	2	1	59 έτη

Πίνακας 9 Κατανομή των επισκόπων των Νέων Χωρών που διακονούν Μεσαίες Μητροπόλεις ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, το ίδρυμα τίτλου σπουδών, το είδος ενορίας γέννησης και τη μέση ηλικία

Γράφημα 8 Επίσκοποι που διακονούν «Μεσαίες» Μητροπόλεις ανά επίπεδο εκπαίδευσης, ίδρυμα τίτλου σπουδών και ενορία γέννησης

2. Στους 25 επισκόπους που διακονούν «Μεσαίες» Μητροπόλεις, οι επτά έχουν μέχρι τέσσερα έτη σπουδών, ποσοστό 28%. Οι έξι έχουν πάρει τα πτυχία τους από ελληνικά Πανεπιστήμια, ποσοστό 86% και ο ένας από πανεπιστήμιο

του εξωτερικού, ποσοστό 14%. Επίσης, οι τρεις γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 43% και οι τέσσερις σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 57%. Η μέση ηλικία των επτά που έχουν τέσσερα έτη σπουδών είναι 68 έτη και φυσικά επηρεάζεται από τη μεγαλύτερη μέση ηλικία των επισκόπων που γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες. Από τους υπόλοιπους 19, ποσοστό 73%, έχουν δεύτερο πτυχίο το οποίο πήραν από ελληνικό Πανεπιστήμιο οι 16, ποσοστό 84% και οι τρεις από ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, ποσοστό 16%. Απ' αυτούς, οι 11 γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες, ποσοστό 69% και οι πέντε σε αγροτικές ενορίες, ποσοστό 31%. Από τους 19 οι τέσσερις, ποσοστό 21% πήραν και τρίτο πτυχίο. Από ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο πήραν οι τρεις, ποσοστό 75% και ο ένας από ελληνικό, ποσοστό 25%. Η μέση ηλικία των 19 με πάνω από τέσσερα έτη σπουδών, είναι 59 έτη, η οποία επηρεάζεται σαφώς από τη μέση ηλικία των επισκόπων που γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες. Παρατηρούμε δηλαδή, ότι η μέση ηλικία των επισκόπων που γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες σε ποσοστό 69%, διακονούν μεσαίες Μητροπόλεις και έχουν πολύ ψηλό επίπεδο εκπαίδευσης, είναι κατά 10 έτη μικρότερη από τη μέση ηλικία των επισκόπων που γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες σε ποσοστό 57%, διακονούν Μεσαίες Μητροπόλεις και έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης.

Τριτοβάθμια εκπαίδευση		Ενορίες		Μέση ηλικία
4 έτη	>4 έτη	Αστικές	Αγροτικές	
	100%	100%		70 έτη

Πίνακας 10 Ποσοστιαία κατανομή των επισκόπων των Νέων Χωρών που διακονούν Μεγάλες Μητροπόλεις ανάλογα με το επίπεδο εκπαίδευσης, το είδος ενορίας γέννησης και τη μέση ηλικία

3. Και οι τρεις επίσκοποι που διακονούν «Μεγάλες» Μητροπόλεις, έχουν περισσότερα από τέσσερα έτη σπουδών, ποσοστό 100%. Και οι τρεις έχουν πάρει τα πτυχία τους από ελληνικά πανεπιστήμια, ποσοστό 100%. Και οι τρεις έχουν γεννηθεί σε αστικές ενορίες, ποσοστό 100%. Η μέση ηλικία των είναι μεγάλη στα 70 έτη (Πίνακας 10).

4. Συμπεράσματα

α'. Συνολικά, σχηματίζεται η εικόνα ότι και στους επισκόπους που διακονούν Μεσαίες Μητροπόλεις και σε εκείνους που διακονούν Μεγάλες Μητροπόλεις, εκείνοι που γεννήθηκαν σε αγροτικές ενορίες έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και μεγαλύτερη μέση ηλικία, ενώ αντίθετα εκείνοι που γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες έχουν ψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και πολύ μικρότερη μέση ηλικία. Αυτό δεν παρατηρείται στις Μικρές Μητροπόλεις, όπου οι αντίστοιχοι επίσκοποι γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες κατά πλειοψηφία. Όμως κι εδώ υπάρχει η πιο πάνω τάση, όπως και στις Μεγάλες και τις Μεσαίες Μητροπόλεις, γιατί οι επίσκοποι που έχουν ψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, έχουν μικρότερη μέση ηλικία από εκείνους που έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης.

β'. Έτσι, μέσα στο σύνολο των επισκόπων που προήλθαν από αγροτικές ενορίες, υπάρχει μία ουσιαστική διάκριση: Από το ένα μέρος είναι οι επίσκοποι που έχουν περισσότερα έτη σπουδών, μικρότερη μέση ηλικία και διακονούν Μεσαίες και Μεγάλες Μητροπόλεις σε μεγαλύτερο ποσοστό. Κι από το άλλο, είναι οι επίσκοποι με λιγότερα έτη σπουδών, μεγαλύτερη μέση ηλικία και

διακονούν Μικρές και Μεσαίες κυρίως Μητροπόλεις.

γ'. Και οι επίσκοποι που γεννήθηκαν σε αστικές ενορίες χωρίζονται πάλι σε δύο κατηγορίες: i) Επίσκοποι με ψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, χαμηλή μέση ηλικία που διακονούν κατά κύριο λόγο Μεγάλες και Μεσαίες Μητροπόλεις και Μικρές σε μικρότερο βαθμό, ii) Επίσκοποι με χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, ψηλότερη μέση ηλικία που διακονούν κατά κύριο λόγο Μικρές Μητροπόλεις και Μεσαίες σε μικρότερο βαθμό.

δ'. Ο συνδυασμός ψηλού ακαδημαϊκού επιπέδου, μικρής μέσης ηλικίας και μεγαλύτερου μεγέθους Μητρόπολης διακονίας φανερώνει την ύπαρξη ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας στους επισκόπους της έρευνάς μας.

Βιβλιογραφία

- Ανδρεόπουλος, Χ.(2017), Ιδιαίτερα εκκλησιαστικά καθεστώτα στην Ελλάδα, Ανακτήθηκε την 26/08/2021 από <https://www.elftheria.gr/m/%CE%B1%CF%80%CF%8C%,CF%88%CE%BC%CE%B9%CF%82/item/165252.html>.
- Ανδρικόπουλος, Α.(2018), Επίσκοπος και Επισκοπική Εξουσία στους Ιερούς Κανόνες, Αθήνα (2018). Ανακτήθηκε την 10.05.2021 από <https://www.pergamos.lib.uoa.gr/uoa/>.
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΔΙΑΚΟΝΙΑ, ΔΙΠΤΥΧΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, (2022), σελίδες 474, 488, 509, 512, 528, 540, 544, 550, 553, 561, 581, 599, 608, 636, 672, 690, 725, 752, 762, 770, 782, 796, 801, 806, 838, 844, 850, 855, 863, 866, 916, 921, 942.
- Βοηθός επίσκοπος Κνωσού Μεθόδιος Βερνιδάκης, 15.12.2022. Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από users.sch.gr/markmarkou.
- Βιογραφικό-Ιερά Μητρόπολις Κυδωνίας και Αποκορώνου (χ. χ.). Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.imka.gr/viografiko/>.
- Βιογραφικό-Ιερά Μητρόπολις Σύμης. Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.imsymis.gr/index.php/omitropolitism/viografiko/>.
- Βιογραφικό Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κισσάμου & Σελίνου κ.κ. Αμφιλοχίου, <http://www.imks.gr/index.php/el/amfiloxios/bio/>, 31.05.2021. Εκκλησία της Κρήτης. (χ.χ.), https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1_%CE%9A%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82, Ανακτήθηκε την 21.06.2021.
- Εκκλησία της Κρήτης, 2021. Ανακτήθηκε από https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BA%CE%BA%CE%BB%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B1_%CE%9A%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82, 21.06.2021.
- ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ, Νόμος 590 ΦΕΚ Α' 146/31.5.1977.
- Η Καινή Διαθήκη στη Δημοτική (2018), Ελληνική Βιβλική Εταιρεία. σελ. 331, 357.
- Ιερά Μητρόπολις Γορτύνης & Αρκαδίας-Μητροπολίτης (12-10-2015)
Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <http://www.imga.gr/mhtropoliths/>
- Ιερά Μητρόπολις Λέρου Λήμνου και Αστυπαλαίας, Βιογραφικό Σεβασμιωτάτου κυρίου Παϊσίου. Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.im-leka.gr/mitropoli-leroy-kalymnou-astypalaias-2/3-mitropolitism-lerou-kalymnou-astypalaias/>.
- Ιερά Μητρόπολις Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου- Βιογραφικό, Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κ.κ. Πρόδρομος. Ανακτήθηκε

- την 11.03.2023 από <http://www.imra.gr/biografiko.html/>.
- Ιερά Μητρόπολις Πέτρας & Χερρονήσου, Ο Μητροπολίτης. Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.impeh.gr/mitropolitits/>.
- Κανόνες πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου. (2021, Μάρτιος 15), Ανακτήθηκε την 11.05.2022 από <https://www.imrantokratoros.gr/EoFB2B98.el.aspx/>
- Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος. (2021, Μάρτιος 16). Ανακτήθηκε την 10.06.2022 από https://www.nektar/orthodoxy/history/katastatikos_xarths_ekklhsia_ths_ellados, 10.06.2021.
- Μητροπολίτης Κώου και Νισύρου Διακοπαναγιώτης Ναθαναήλ (2021). Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.armosbooks.gr/shop/authors/ellines-sigrafis/diakoranagiotis-nathanail/>.
- Μητροπολίτης Λάμπης, Συβρίτου και Σφακίων Ειρηναίος Μεσαρχάκης (7-2-2020). Ανακτήθηκε την 01.06.2021 από τον ιστοχώρο https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9C%CE%B7%CF%84%CF%81%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%AF%CF%8%CE%B7%CF%82_%CE%9B%82_%CE%9B%CE%AC%CE%BC%CF%80%CE%B7%CF%82_%CE%A3%CF%85%CE%B2%CF%81%CE%AF%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%BA%CE%B1%CE%AF_%CE%A3%CF%86%CE%B1%CE%BA%CE%AF%CF%89%CE%BD_%CE%95%CE%B9%CF%81%CE%B7%CE%BD%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%B5%CF%83%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%AC%CE%BA%CE%B7%CF%82.
- Νέος Επίσκοπος Ολύμπου ο Αρχιμανδρίτης Κύριλλος Παπανθίμου (2-9-2017). Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.dromenatoutoroumas.gr/2017/09/blog-post2.html/>.
- Νέος Επίσκοπος Στρατονικείας ο Αρχιμανδρίτης Στέφανος. Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://arxon.gr/2016/11/neos-episkopos-stratonikeias-o-archim/>.
- Ο Αρχιμανδρίτης Ιερόθεος Καλογερόπουλος νέος Μητροπολίτης Λήμνου (11-10-2019). Ανακτήθηκε 31.05.2021 από <https://www.vimaorthodoxias.gr/ekklisia-tis-ellados/o-archimandritis-ierotheos-kalogeropoulos-neos-mitropolitits-limnou>.
- Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Καρπάθου και Κάσου κύριος Αμβρόσιος (Οικουμενικό Πατριαρχείο). Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <https://www.users.sch.gr/markmarkou>, http://users.sch.gr/markmarkou/1983/new/amvrosios_panagiotides.htm.
- Ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ρόδου κ.κ. Κύριλλος (χ.χ). Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <http://www.imr.gr/article/2/o-sebasmiwtatos-mhtropolitits-rodoy-k-k-kyrillos.www.biblionet.gr>.
- Παπαδόπουλος, Χ. (2000), *Η Εκκλησία της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι του 1934*, έκδοσις τρίτη, μετάφραση Βασίλειος Καραγιώργος, Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, σελ. 221
- Πρόσωπο-Ανδρέας Νανάκης. Ανακτήθηκε την 31.05.2021 από <http://www.biblionet.gr/%cf%80%cf%81%ce%bf%cf%83%cf%89%cf%80%ce%bf/?personid=12374>, 26.08.2021. Σαν έτοιμος από καιρό ο βοηθός επισκόπου Πρόδρομος (17-10-2019), <https://www.patris.gr/2019/10/17/san-etoimos-apo-kairo-o-voithos-episkopoy-prodromos/>

Η αστική οικονομία στον χώρο της Μαγνησίας κατά την περίοδο του μεσαίωνα

Γεώργιος Τερεζάκης^α

^αΜεταδιδακτορικός ερευνητής στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών,
της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Ρουμελιωτάκη 14, Χανιά

Περίληψη

Η μελέτη της συγκεκριμένης περιοχής δυσχεραίνεται από το γεγονός ότι απουσιάζουν από το οθωμανικό κατάστιχο BBA/MM 10 (1454/55) αναφορές ανάλογες άλλων περιοχών στο χώρο της Θεσσαλίας, οπότε δεν υπάρχει η δυνατότητα να εμπλουτιστεί η μελέτη της φυσιογνωμίας και των χαρακτηριστικών της περιοχής από μια κοντινή χρονικά οθωμανική πηγή. Ωστόσο, το οθωμανικό συνοπτικό κατάστιχο του έτους 1485 (H 890) παρέχει αποσπασματικά δεδομένα για τις περιπτώσεις του Βόλου και του Αλμυρού. Γίνεται σαφές ότι βαρύτητα πρέπει να δοθεί στη μελέτη των πηγών της βυζαντινής και οθωμανικής περιόδου, των οποίων η διαθεσιμότητα και ποιότητα οριοθετούν τις δυνατότητες αλλά και τους αναπόφευκτους περιορισμούς της έρευνας

© 2023 Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Λέξεις-κλειδιά: αστική οικονομία, μεγάλη ιδιοκτησία, εμπόριο, Ιταλοί, οθωμανικό συνοπτικό κατάστιχο H 890

doi:

Abstract

Research on this particular area is hampered by the fact that the BBA/MM 10 ottoman register (1454/55) contains no information about Magnesia, so we are unable to form a clear picture regarding the nature and character of the local urban economy based on contemporary Ottoman sources. However, the ottoman summary register H 890 (1485) provides fragmentary information about Volos and Almyros. Therefore, emphasis must be placed on both Byzantine and Ottoman sources, whose reliability and availability set the scope and restrictions of this study.

© 2023 Library and Information Center, The University of the Peloponnese

Keywords: urban economy, large landownership, trade, Italians, ottoman summary register H 890

1. Εισαγωγή

Οι πληροφορίες για την περιοχή της Μαγνησίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι λίγες και αποσπασματικές, παρέχουν ελάχιστα δεδομένα για τις λειτουργίες των πόλεων της περιοχής, και προκύπτουν όταν στρέφονται σε ζητήματα πολιτικού ενδιαφέροντος. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τα δεδομένα που αντλούμε για την πόλη της Δημητριάδος από τον Κεκαυμένο στα μέσα του 11^{ου} αιώνα με αφορμή την αραβική απειλή που κατέληξε σε σύντομη κατάληψη της πόλης. Άλλη σημαντική κατηγορία πηγών είναι τα έγγραφα υπέρ της μεγάλης ιδιοκτησίας, ιδιαίτερα των μονών της Μακρινίτισσας¹ και της Νέας Πέτρας², οι οποίες τοποθετούνται στην ευρύτερη περιοχή της Δημητριάδος (15 περίπου χλμ ΒΑ του σημ. Βόλου)³. Οι εν λόγω μονές συνδέονται με την οικογένεια των Μαλιασσηνών, στην οποία είχε μεταβιβαστεί η πόλη της Δημητριάδος από τον Μιχαήλ Α΄ Άγγελο Δούκα της Ηπείρου, το 1212. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι διαρκούντος του 13^{ου} αιώνα, οι Μαλιασσηνοί λειτουργούν ως ημι-αυτόνομοι τοπάρχες της περιοχής, υπό την επικυριαρχία συνήθως των ηγεμόνων Ηπείρου και Θεσσαλίας, αργότερα και των Παλαιολόγων. Δυστυχώς, οι πληροφορίες που παρέχουν τα εν λόγω έγγραφα για τις πόλεις της περιοχής είναι αποσπασματικές, και εστιάζουν κυρίως στο β΄ μισό του 14^{ου} αιώνα.

Η μελέτη της συγκεκριμένης περιοχής δυσχεραίνεται και από το γεγονός ότι απουσιάζουν από το οθωμανικό κατάστιχο ΒΒΑ/ΜΜ 10 του έτους 859 της εγίρας (1454-1455) αναφορές ανάλογες άλλων περιοχών στο χώρο της Θεσσαλίας, οπότε δεν υπάρχει η δυνατότητα να αντλήσουμε δεδομένα για τις λειτουργίες των πόλεων της περιοχής από μια κοντινή χρονικά οθωμανική πηγή, που θα αποκάλυπτε καταστάσεις και για την προγενέστερη περίοδο λόγω της εγγύτητάς της στην οθωμανική κατάκτηση της περιοχής. Ωστόσο, το συνοπτικό κατάστιχο του έτους 1485 παρέχει αποσπασματικά δεδομένα για τις περιπτώσεις του Βόλου και του Αλμυρού. Πρόκειται για κρατικό έγγραφο που αποτυπώνει τα δεδομένα της φορολογικής απογραφής του έτους 890 της Εγίρας (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1485) (στο εξής θα δηλώνεται ως Η 890). Λόγω της ανεπάρκειας και του αποσπασματικού χαρακτήρα των βυζαντινών πηγών καθίσταται επιτακτική η μελέτη των δεδομένων του καταστίχου, προκειμένου να καταλήξουμε σε μια πιο σαφή εικόνα για τις λειτουργίες που απαντούν στις πόλεις της περιοχής.

2. Οι περιπτώσεις της Δημητριάδος και του Αλμυρού

α΄. 12^{ος} - 14^{ος} αιώνας

Οι πληροφορίες για τις οικονομικές δραστηριότητες στην περιοχή της Μαγνησίας φαίνεται να επιβεβαιώνουν τη δράση των Ιταλών ήδη από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από το χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού υπέρ των Βενετών, το 1082. Σε αυτό το έγγραφο η Δημητριάδα μνημονεύεται ως πόλη όπου οι Βενετοί αποκτούν το δικαίωμα να δραστηριοποιούνται εμπορικά χωρίς την καταβολή

¹ F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata graeca aevi sacra et profana*, IV, Vienna 1871, 330-332, 342-344, 384-385, 385-386, 386-387, 387-388, 388-389, 389, 345-349, 349-352, 357-361, 376-379, 390, 420-421, 426-430.

² MM IV 333-336, 363-366, 366-369, 371-376, 391-393, 393-396, 396-399, 399-402, 402-404, 404-407, 407-409, 410-411, 414-415, 415-416, 417-418, 422-423, 423-424, 424-426.

³ Για τη γεωγραφία βλ. J. Koder-F. Hild, *Hellas und Thessalia* (Veröffentlichungen der Tabula Imperii Byzantini 1), Wien 1976, 210-211, 224-225· Ν. Γιαννόπουλος, Αι παρά την Δημητριάδα Βυζαντινά μοναί, *ΕΕΒΣ* 1 (1924) 210-240· Μ. Σταματελάτος, Φ. Β. Σταματελάτου, *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα 1996, Β΄ 286, Γ΄ 200.

δασμών⁴. Παρά την εμπλοκή των Βενετών, φαίνεται ότι το επόμενο διάστημα υποχώρησε η σημασία της πόλης και, σύμφωνα με τον Γ. Κουλουρά, το ίδιο διάστημα παρατηρείται μετατόπιση των εμπορικών δραστηριοτήτων από τη Δημητριάδα στον Αλμυρό, γεγονός που αποδίδει στη γεωγραφική θέση του Αλμυρού, που βρισκόταν πολύ κοντά στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα, άρα ήταν πιο εύκολη η μεταφορά των αγροτικών προϊόντων, ενώ η εγγύτητά του στο στόμιο του Παγασητικού σήμαινε για τους Ιταλούς άμεση πρόσβαση στα δρομολογία τους για την Κωνσταντινούπολη⁵. Την ανάδειξη του Αλμυρού στο σημαντικότερο αστικό κέντρο της περιοχής επιβεβαιώνουν στα μέσα του 12^{ου} αιώνα ο Άραβας γεωγράφος Edrisi, ο οποίος κάνει λόγο για μια σημαντική και πυκνοκατοικημένη πόλη και χώρο αποθήκευσης εμπορευμάτων, ενώ, λίγο αργότερα, ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης, αναδεικνύει τον αυξημένο όγκο των εμπορικών δραστηριοτήτων, γεγονός που αποδίδει στην ευάριθμη παρουσία των Ιταλών (Βενετών, Πισατών, Γενουατών) και των Εβραίων⁶. Από τα διαθέσιμα στοιχεία των βενετικών εγγράφων που περιλαμβάνονται στην έκδοση των R. Morozzo della Rocca – A. Lombardo προκύπτει ότι το λιμάνι του Αλμυρού, μεταξύ των ετών 1158 και 1171, αποτέλεσε σημαντικό διαμετακομιστικό σταθμό ενός ευρύτερου εμπορικού δικτύου, που περιελάμβανε ολόκληρη την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, αφού οι αναφορές υποδεικνύουν την ύπαρξη εμπορικών θαλάσσιων οδών μεταξύ σημαντικών πόλεων της ανατολικής Μεσογείου, όπως της Αλεξάνδρειας και της Κωνσταντινούπολης, όπου σημαντικό ρόλο είχε το λιμάνι του Αλμυρού⁷. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, τα μνημονευόμενα εμπορικά συμβόλαια αναφέρουν ως τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Σε αυτό το πλαίσιο, ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Μιχαήλ Χωνιάτη, σχετικά με την τροφοδοσία της Κωνσταντινούπολης με σιτηρά, τα οποία προέρχονταν από τη Θεσσαλία, ενώ λίγο αργότερα, ο αδερφός του, ο Νικήτας Χωνιάτης, προβάλλει τη σημασία του λιμένος του Αλμυρού επί Λατινοκρατίας⁸.

Περισσότερες πληροφορίες για την πόλη του Αλμυρού προέρχονται από το χρυσόβουλο του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, το ιιι, υπέρ των Πισατών, οι οποίοι αποκτούσαν το δικαίωμα να ασκούν ελεύθερα τις εμπορικές τους δραστηριότητες χωρίς την καταβολή δασμών⁹. Η εδραίωση των Πισατών και, συνακόλουθα, η διόγκωση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων αποτυπώνεται από τα δεδομένα του β΄ μισού του 12^{ου} αιώνα. Με την παπική βούλα του Αναστασίου Δ΄, το

⁴ T. Tafel, G. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels- und Staatgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante*, I, Vienna 1856, 53.

⁵ Βλ. σχετικά Γ. Κουλουράς, *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους μέσους χρόνους (Δ΄-ΙΔ αι.)*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1997, 83-84.

⁶ Edrisi, *Géographie*, P. Jaubert (ed.), Paris 1836, 296· *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, M. N. Adler (εκδ.), London 1907, 19-20. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, «Η εμπορική ακμή του Αλμυρού κατά το 12^ο αι. μ.Χ.», στο: Φιλάρχαιος Εταιρεία Αλμυρού (εκδ.), *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών*, Αλμυρός 1993, 204· Ν. Γιαννόπουλος, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των Ιουδαϊκών παροικιών εν τη Ανατολική Ηπειρωτική Ελλάδα», *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 261.

⁷ Η Μ. Γερολυμάτου υποστηρίζει ότι ο Αλμυρός είχε το πλεονέκτημα ότι βρισκόταν κοντά στο δρόμο που διέσχισε την Κεντρική Ελλάδα, με προορισμό τη Θεσσαλονίκη, βλ. σχετικά Μ. Γερολυμάτου, *Αγορές, Έμποροι και Εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008, 155-156.

⁸ Βλ. *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Σ. Λάμπρος (εκδ.), Α΄, Αθήνα 1879-1880 (ανατύπωση: Groningen 1968), 69· *Nicetae Choniatae Historia*, J. A. Van Dieten (εκδ.), Berlin-N. York 1975, 638.

⁹ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des öströmischer Reiches*, II, München-Berlin 1960, αρ. 1255.

Δεκέμβριο του 1153, παραχωρούνταν προνόμια και ιδιοκτησίες εντός του χώρου του Αλμυρού στην πιστατική εκκλησία του Αγίου Ιακώβου¹⁰. Στα τέλη του ίδιου αιώνα, και συγκεκριμένα το έτος 1197, οι Πισάτες πρεσβευτές απευθύνθηκαν στον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο, προκειμένου να διεκδικήσουν αποζημιώσεις για ζημιές που είχαν υποστεί τα περιουσιακά τους στοιχεία στον Αλμυρό, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η αποτύπωση ενός μέρους του πολεοδομικού ιστού του Αλμυρού, και συγκεκριμένα της πιστατικής συνοικίας¹¹. Μαθαίνουμε ότι ο χώρος κατοίκησής τους ήταν αυστηρά οριοθετημένος, με σημείο αναφοράς την εκκλησία του Αγίου Ιακώβου, και διέθετε υποδομές που ανταποκρίνονταν στις ανάγκες των Πισατών προκειμένου να διεκπεραιώνουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες. Πέρα από την εμπορική αγορά, γίνεται μνεία για ένα νοσοκομείο και έναν απροσδιόριστο αριθμό σπιτιών. Επιπλέον, η παρουσία εξειδικευμένων επαγγελματιών, ιδιαίτερα εμπόρων και ιατρών, δίνει μια εικόνα για τις υφιστάμενες οικονομικές και ευρύτερα κοινωνικές λειτουργίες του Αλμυρού στα τέλη του 12^{ου} αιώνα. Ήδη από τα μέσα του αιώνα υπάρχουν πληροφορίες που αποτυπώνουν τον επαγγελματικό καταμερισμό που υφίστατο μεταξύ των κατοίκων της πόλης, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα γραπτά του Απόκαυκου στις αρχές του 13^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα, μαθαίνουμε ότι το 1156, ο Natalis Betani παραχώρησε ως υποθήκη την ιδιοκτησία ενός εργαστηρίου στον ηγούμενο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, τον Marcus Julianus¹², ενώ η συνεχιζόμενη ακμή της τοπικής βιοτεχνίας επιβεβαιώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1220 από μια επιστολή του Ιωάννη Απόκαυκου προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Καλοσπίτη, όπου γίνεται λόγος για την παρασκευή λινού υφάσματος στον Αλμυρό¹³.

Η προσεκτική μελέτη των εγγράφων της περιόδου που καλύπτει τα έτη 1158 έως 1171 επιβεβαιώνει την άποψη του Γ. Κουλουρά, ο οποίος υποστήριξε ότι η ένταξη του Αλμυρού στο εμπορικό δίκτυο της ανατολικής Μεσογείου είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση και την παγίωση περίπλοκων οικονομικών σχέσεων που κατέληγαν στη σύσταση εμπορικών εταιρειών διαφόρων μορφών¹⁴. Τα διαθέσιμα στοιχεία από τα ιδιωτικά έγγραφα δικαιοπρακτικού χαρακτήρα αναδεικνύουν τον κεντρικό ρόλο των Βενετών στις τοπικές εμπορικές δραστηριότητες με αφετηρία, προορισμό ή ενδιάμεσο σταθμό, το λιμάνι του

¹⁰ G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente*, Florenzia 1879, αρ. 3, 5. Βλ. επίσης Κουλουράς, Παγασητικός 183· Σαββίδης, Εμπορική Ακμή 208-209.

¹¹ Müller, *Documenti* αρ. 64, 71. Ο Γ. Κουλουράς τοποθετεί τις καταστροφές των κτισμάτων μεταξύ 1182 και 1197, όταν πλέον ο πληθυσμός των Πισατών του Αλμυρού είχε μειωθεί δραστικά, λόγω της σφαγής των Ιταλών στην Κωνσταντινούπολη, τον Απρίλιο του 1182, βλ. σχετικά Κουλουράς, Παγασητικός 184.

¹² Tafel, Thomas, *Urkunden I* 136-137.

¹³ V. Vasilievskiji, *Epirotica Saeculi XIII*, VV 3 (1896), 279-280.

¹⁴ Πρόκειται για: α') ναυτικά δάνεια (*prestito marittimo*), στα οποία ο αποδέκτης αναλάμβανε τη δέσμευση να επιστρέψει το ποσό που είχε δανειστεί, επιβαρυνόμενο με κάποιο προσυμφωνημένο τόκο, β') συμβόλαια θαλάσσιας συνδιαλλαγής (*cambio marittimo*), που αποτελούσαν παραλλαγή του ναυτικού δανείου, γ') συμβόλαια εμπορικής συντροφιάς (*colleganza*), που προέβλεπαν τη σύσταση μιας εταιρείας, με τη συνένωση εμπορικών κεφαλαίων ανάμεσα σε έναν επιχειρηματία και έναν έμπορο, και τα κέρδη μοιράζονταν ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη, μετά το τέλος του ταξιδιού, και δ') τύπο της *compagnia*, στην οποία οι συντάκτοιοι, που συνδέονταν μεταξύ τους με δεσμούς αίματος, συνένωναν τα κεφάλαιά τους, συνταξιδεύοντας και μοιράζοντας τα κέρδη, ανάλογα με τα ποσά που είχε καταβάλει ο καθένας, βλ. σχετικά Κουλουράς, Παγασητικός 148-152. Βλ. επίσης *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, R. Morozzo della Rocca, A. Lombardo (eds), I, Torino 1940, αρ. 133 (1158)/ 151, 152 (1161)/ 172 (1166)/ 191 (1167)/ 202 (1168)/ 214, 215, 216, 217 (1169)/ 219, 221, 222, 223, 236 (1170)/ 238 (1171).

Αλμυρού. Μεταξύ 1112 και 1171 στο χώρο του Αλμυρού μνημονεύονται 19 έμποροι και 26 μάρτυρες. Πέρα από τον όγκο των εμπορικών συνδιαλλαγών, προκύπτει ότι οι εν λόγω Βενετοί κατά το χρόνο της σύναψης των συμβολαίων διέμεναν στον Αλμυρό. Επιπλέον, ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό αυτής της ομάδας είναι οι οικονομικές ανισότητες, αφού πρόκειται για άτομα που διακρίνονται σε παρόχους δανείων και σε δανειολήπτες¹⁵. Ο έμπορος Giovanni Serzi μνημονεύεται σε 8 έγγραφα δανεισμού, από τα οποία, προκύπτει ότι εισέπραξε ως έντοκο κέρδος το ποσό των 24 υπερπύρων, παρέχοντας δάνεια ύψους 124 υπερπύρων, σε 8 διαφορετικά πρόσωπα. Ο Domenicus Cento Quori δάνεισε 40 υπερπύρα στον Stephanus Capello, και οι Stefanus Falier και Philippo Iantani παρείχαν στον Dominico Staniaro εμπορεύματα αδιευκρίνιστου περιεχομένου, για τα οποία ο τελευταίος κατέβαλε στην Κωνσταντινούπολη 75 υπέρπυρα. Από την άλλη, διαφαίνεται μια δεύτερη, πολυπληθέστερη ομάδα εμπόρων, με την ιδιότητα του δανειολήπτη, οι οποίοι αναλάμβαναν την διεκπεραίωση των εμπορικών ταξιδιών¹⁶.

Μια τρίτη ομάδα ανθρώπων είναι όσοι υπέγραφαν ως μάρτυρες· μάλλον επρόκειτο για άτομα που έχαιραν εκτίμησης μεταξύ των Βενετών κατοίκων της πόλης, αφού η παρουσία τους λειτουργούσε ως ασφαλιστική δικλείδα για την τήρηση των εκατέρωθεν υποχρεώσεων. Λ.χ., το κύρος των Petrus Maurocenus και Petrus Grimani μάλλον προερχόταν από το γεγονός μιας ενδεχόμενης συγγένειάς τους με τους νοτάριους Iohannis Maurocenus και Marcus Grimani, όπως υποδεικνύει το οικογενειακό τους όνομα. Μια άλλη υποδιαίρεση προκύπτει μεταξύ αυτών που υπογράφουν άπαξ και εκείνων που μνημονεύονται επανειλημμένα. Οι Angelo Dedulo, Iohannes Iusto, Marco Suvere, Romano Senatori και Filipus Donatus καταγράφονται δύο φορές, και οι Michael Muynanesego και ο νοτάριος και πρεσβύτερος Dominicus Marileo τέσσερις. Η συχνότητα των αναφορών του πλούσιου εμπόρου Giovanni Serzi υποδεικνύει ότι οι εν λόγω μάρτυρες μάλλον ανήκαν στο στενό του περιβάλλον.

Ένα ενδιαφέρον σημείο από την εξέταση των εγγράφων σχετίζεται με την εμπλοκή των ντόπιων κατοίκων στο υφιστάμενο εμπορικό δίκτυο και την αγαστή συνεργασία τους με τους Βενετούς. Το ζήτημα αυτό ενισχύεται από την εξέταση των διαθέσιμων ανθρωπωνυμίων που αναγνωρίζονται ως ελληνικής προέλευσης, όπως φαίνεται από τις περιπτώσεις των Nicola Damiano, Petrus Cypriano, Eglia Piglari και Nicola Pillari¹⁷. Ο Nicola Damiano εμπλέκεται με εμπορικές δραστηριότητες μεγάλων αποστάσεων, αφού στο σχετικό συμβόλαιο γίνεται λόγος για εμπορία σε διάφορα μέρη της Ρωμανίας¹⁸ και της Συρίας. Από εδώ

¹⁵ Βλ. σχετικά Σαββίδης, Εμπορική Ακμή 207-208· R.J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genoa in der Epoche der Komnenen und der Angeli (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 187-190.

¹⁶ Πρόκειται για τους Stephanus Capello, Giovanni Berardo, Ugolino Fiorentino, Petro Lugnano da Caorle, Naymero Senatori, Giacomo Vitale, Mauro Catarino, Giovanni Baruzo και Filipus Donatus.

¹⁷ Ο Μ. Κορδώσης υποστήριξε ότι η διείσδυση των Λατίνων στις σπουδαιότερες πόλεις της περιοχής έπαιξε ρόλο στην απόφαση των ντόπιων να παραδοθούν χωρίς αντίσταση, βλ. Μ. Κορδώσης, «Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους», *Ιστορικογεωγραφικά* 1 (1986), 162.

¹⁸ Λατινικός όρος που πρωτοεμφανίστηκε τον 4^ο αιώνα και σήμαινε το χώρο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και ειδικότερα τις περιοχές που δεν κατοικούνταν από βαρβάρους. Στην Ανατολή, ο όρος χρησιμοποιείται από τον 6^ο αιώνα ως ονομασία ταυτόσημη με τα όρια της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Μετά τη Δ' Σταυροφορία, ως Ρωμανία είναι γνωστή η Λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, με αποτέλεσμα οι Βυζαντινοί να σταματήσουν να

προκύπτει η ισότιμη συμμετοχή των Βενετών και των ντόπιων, αφού η κάθε πλευρά προσέφερε από 60 υπέρπυρα¹⁹. Άλλου τύπου συνδιαλλαγές σχετίζονται με τον τομέα των αγοραπωλησιών, όπως φαίνεται από την περίπτωση του Nicola Pillari, ο οποίος πούλησε γη και ακίνητα στον Βενετό Stephano Capello²⁰, και του Eglia Piglari, ο οποίος πούλησε ένα πέτρινο εργαστήριο στον Natalis Betani²¹.

Στα μέσα του 13^{ου} αιώνα εξακολουθούν να μνημονεύονται εμπορικές δραστηριότητες και φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό εξαρτιόνταν από το εύρος της τοπικής αγροτικής παραγωγής. Αυτό επιβεβαιώνεται από το χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου υπέρ της Νέας μονής Χίου το 1259, όπου γίνονται σαφείς αναφορές για απαλλαγή από τον εμπορικό φόρο του κομμερκίου, με αφορμή την παραχώρηση στη μονή αμπελιών και σπιτιών από κάποιον Υαλέα²². Εξάλλου, μια σειρά από έγγραφα υπέρ της μονής της Μακρινίτισσας, μεταξύ των ετών 1256 και 1272, αναδεικνύουν τη δυναμική του πρωτογενούς τομέα, που σχετιζόταν με την παραγωγή και επεξεργασία δημητριακών και με την αμπελοκαλλιέργεια, γεγονός που προφανώς ευνοούσε την ανάπτυξη του εμπορίου. Η σημασία του εμπορίου στις παραγωγικές δραστηριότητες διαφαίνεται και από το χρυσόβουλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου υπέρ των Βενετών το 1265, με το οποίο τους παραχωρούσε μια συνοικία στον Αλμυρό, ενώ γίνεται λόγος για εμπορία βρώσιμων και πόσιμων, με πιθανή κατεύθυνση τον Εύριπο της Εύβοιας²³.

Η διόγκωση των οικονομικών δραστηριοτήτων αποτυπώνεται και από την πειρατική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή, η οποία αποδιδόταν σε *hominem domini imperatoris*²⁴, δηλαδή σε ανθρώπους του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Η Ε. Αρβελέρ έκανε λόγο για την ύπαρξη βυζαντινών επιχειρησιακών βάσεων επαρχιακών στόλων, με επικεφαλής τοπικούς δούκες, στη Δημητριάδα και τον Αλμυρό²⁵. Ο Γ. Κουλουράς ορθώς αντιμετωπίζει με επιφυλακτικότητα την υπόθεση της Ε. Αρβελέρ, αφού οι μοναδικές περιπτώσεις πειρατείας στις οποίες αναμειγνύονται βυζαντινοί αξιωματούχοι έγιναν στο λιμάνι ή τη χερσαία περιοχή της Δημητριάδος. Έτσι, στις αντίστοιχες καταχωρήσεις, δεν έχουμε την αναφορά του τόπου προορισμού²⁶. Είναι γεγονός ότι τη δεκαετία του 1270, παρατηρείται πειρατική δραστηριότητα στη θαλάσσια περιοχή του Αλμυρού, με στόχο τη Βενετική ναυσιπλοΐα. Το 1272, ο Johannes Zenzaraxon άρπαξε από τον Petro Benedicto, κάτοικο Negreponte,

---

χρησιμοποιούν τον όρο στα επίσημα έγγραφά τους, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων. Βλ. σχετικά *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, Oxford Univ. Press 1991, 1805.

¹⁹ Morozzo della Rocca, Lombardo, Documenti I αρ. 54.

²⁰ Tafel, Thomas, Urkunden I 128. Σύμφωνα με τον M. Angold, ο Nicola Pillari ήταν ο τοπικός «δυνάστης», βλ. M. Angold, «Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire», στο: M. Angold (εκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford 1984, 243. Από τις διαθέσιμες πληροφορίες πράγματι προκύπτει η οικονομική του επιφάνεια, πουθενά όμως δε γίνεται λόγος για περαιτέρω αρμοδιότητες.

²¹ Tafel, Thomas, Urkunden I 136-137.

²² MM V 12.

²³ MM III 78.

²⁴ Tafel, Thomas, Urkunden III 181.

²⁵ Βλ. σχετικά Η. Ahrweiller, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 360-362. D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282, a study in Byzantine-Latin relations*, Harvard Univ. Press 1959, 255-256.

²⁶ Βλ. Κουλουράς, Παγασητικός 108.

εμπορεύματα συνολικής αξίας 80 υπερπύρων²⁷, και από τον Antonio de Canarecio, εμπορεύματα αξίας 120 υπερπύρων²⁸. Το ίδιο έτος, ο Leon Fulcus, στο λιμάνι του Αλμυρού, άρπαξε από τον Leon Cadenazo λάδι που ξεπερνούσε σε αξία τα 8 υπέρπυρα²⁹. Το 1275, ο Pardo άρπαξε από τον Johannes Baroci εμπορεύματα συνολικής αξίας 330 υπερπύρων³⁰, και από τον Marino Gardiago, εμπορεύματα αξίας 142.5 υπερπύρων³¹.

Την ίδια περίοδο μαθαίνουμε από πηγές δυτικής κυρίως προέλευσης ότι σημαντικό ρόλο στη διεκπεραίωση των εμπορικών συνδιαλλαγών στο χώρο του Παγασητικού έπαιξε και ο λιμένας της Δημητριάδος, όπως αποτυπώνεται από τις μνείες για την απώλεια εμπορευμάτων λόγω πειρατείας σε ταξίδια με αφετηρία ή ενδιάμεσο σταθμό το λιμένα της Δημητριάδος. Το 1269, ο Marino Dandolo έχασε εμπορεύματα συνολικής αξίας 350 υπερπύρων στην περιοχή της Δημητριάδος³², ενώ, το 1272, ο Fulco de Clugia απώλεσε εμπορεύματα στην περιοχή της Γαρδικίας, σε ταξίδι από τη Δημητριάδα στη Χαλκίδα³³. Το 1272/73, ο Ottolino de Mediolano έχασε εμπορεύματα στη Δημητριάδα από κάποιον Mengadelongari, ενώ το 1276/77, ο Johannes Cadenazo δέχτηκε στη Δημητριάδα επίθεση από τους Megalomesticus και τους Cumanus, με αποτέλεσμα την απώλεια εμπορευμάτων αξίας 12,5 υπερπύρων³⁴. Και σε αυτή την περίπτωση, η διόγκωση των εμπορικών συνδιαλλαγών σε μεγάλο βαθμό μπορεί να αποδοθεί στην τοπική αγροτική παραγωγή και στο ρόλο της μεγάλης ιδιοκτησίας, όπως αποτυπώνεται από το αργυρόβουλο του Ιωάννη Κομνηνού Παλαιολόγου υπέρ της Μακρινίτισσας, τη δεκαετία του 1270, όπου μνημονεύεται η εκτεταμένη κτηματική της περιουσία³⁵. Είναι δεδομένο ότι η τοπική παραγωγή κατέληγε στην πλησιόχωρη αγορά της Δημητριάδος, και μέσω του τοπικού λιμένα διοχετευόταν και σε άλλες αγορές. Εξάλλου, οι συνδιαλλαγές ανάμεσα στην ύπαιθρο και την πόλη της Δημητριάδος επιβεβαιώνονται από την υποχρέωση προσφοράς συγκεκριμένων ποσοτήτων κεριών από μοναστικά ιδρύματα της ευρύτερης περιοχής προς την τοπική επισκοπή³⁶. Το βέβαιο είναι ότι μέχρι τις αρχές του 14^{ου} αιώνα ο λιμένας της Δημητριάδος είχε σημαντικό ρόλο στη διοχέτευση της τοπικής παραγωγής σε άλλες περιοχές. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία του Μαρίνου Σανούδου το 1317 για το ρόλο του λιμανιών της Δημητριάδος, του Αλμυρού και του Lade³⁷ για την εξαγωγή των αγροτικών

²⁷ Tafel, Thomas, Urkunden III 165.

²⁸ Tafel, Thomas, Urkunden III 273.

²⁹ Tafel, Thomas, Urkunden III 199.

³⁰ Tafel, Thomas, Urkunden III 185.

³¹ Tafel, Thomas, Urkunden III 185.

³² Tafel, Thomas, Urkunden III 278.

³³ Tafel, Thomas, Urkunden III 195.

³⁴ Tafel, Thomas, Urkunden III 200, 205. Ο Γ. Κουλουράς θεωρεί ότι επρόκειτο για στρατιωτικούς με υψηλή θέση στην κρατική ιεραρχία του Βυζαντίου, βλ. Κουλουράς, Παγασητικός 251-252.

³⁵ MM IV 342-343.

³⁶ MM IV 368, 416, 417-418, 422, 425-426.

³⁷ Tafel, Thomas, Urkunden I 500. Οι J. Koder - Fr. Hild και ο Φ. Γρηγορόβιος, τοποθετούν το Lade στην κοιλάδα του Σπερχειού. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση, το Lade εμπίπτει στη δικαιοδοσία του Δούκα των Αθηνών και δε δικαιολογεί την αναφορά του από τον Sanudo. Γι αυτό ορθώς ο Γ. Κουλουράς θεωρεί ως πιο πιθανή την άποψη του Ν. Γιαννόπουλου, σύμφωνα με την οποία, το Lade τοποθετείται στο Χορτόκαστρο, μεταξύ Χόρτου και Μηλίνας, επικαλούμενος τη φωνητική ομοιότητα με τον οικισμό Λαύκος, ο οποίος βρίσκεται στην ενδοχώρα. Βλ. σχετικά

προϊόντων του ευρύτερου θεσσαλικού χώρου, αναδεικνύοντας την καίρια σημασία του Παγασητικού για τη διεξαγωγή των εμπορικών δραστηριοτήτων.

β'. 1485

Τα δεδομένα του συνοπτικού καταστίχου Η 890 αποκαλύπτουν την εξέλιξη της Δημητριάδος και του Αλμυρού μετά την οθωμανική κατάκτηση της Μαγνησίας, και αναδεικνύουν την ανάδειξη του Γόλου πλέον ως το κύριο αστικό κέντρο της περιοχής και την υποχώρηση της σημασίας του Αλμυρού. Ήδη από τον 14^ο αιώνα η μαρτυρία του Καντακουζηνού σε σχέση με γεγονότα του 1333 αναδεικνύει την ενίσχυση οχυρωμένων θέσεων, με αποτέλεσμα να γίνεται μνεία για τον Γόλο και όχι τη Δημητριάδα³⁸, οπότε προκύπτει η μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη Δημητριάδα προς το κάστρο του Γόλου, απότοκο της γενικευμένης αστάθειας. Το 1393, μετά την πρώτη οθωμανική κατάκτηση, στο κάστρο του Γόλου διέμενε οθωμανική φρουρά, ενώ, αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση του Α. Σαββίδη ότι στις διαθήκες του Οθωμανού στρατηγού Τουραχάν (1446) και του γιού του και μετέπειτα διοικητή του σαντζακιού των Τρικάλων Ομέρ (1484), ενώ αναφέρεται «διαμέρισμα Γόλου», δεν αναφέρεται καθόλου η Δημητριάδα³⁹. Το 1485, ο Γόλος καταγράφεται ως πόλη (nefs-i Golos), με συνολικό πληθυσμό 365 φορολογικών μονάδων χριστιανών (292 νοικοκυριά, 42 άγαμοι, 28 χήρες). Επιπλέον, αναφέρονται 3 müsellem, δηλαδή Οθωμανοί με στρατιωτικά και πολιτικά καθήκοντα που είναι απαλλαγμένοι από φόρους. Η συνολική φορολογική επιβάρυνση αγγίζει τα 32.364 άσπρα, χωρίς να παρατίθενται περαιτέρω δεδομένα⁴⁰. Ωστόσο, βάσει των πληθυσμιακών δεδομένων είναι εύλογο να εικάσουμε ότι θα κυριαρχούσε ο αγροτικός τομέας με σημαντική υστέρηση του εμπορικού, με δεδομένη την παντελή απουσία του μουσουλμανικού στοιχείου που κατεξοχήν εμπλεκόταν με το εμπόριο.

Στο ίδιο κατάστιχο, ο Αλμυρός συγκαταλέγεται μεταξύ των χωριών της περιοχής (karye-i Üyük/ Ermiye), γεγονός που υποδεικνύει ότι η σημασία του οικισμού υποχώρησε αισθητά μετά την έλευση των Οθωμανών. Αυτό ενισχύεται από το συνολικό ποσό της φορολογικής επιβάρυνσης που αγγίζει τα 5.224 άσπρα, μέγεθος που παραπέμπει σε οικονομία χωριού⁴¹. Δεν παρέχονται περαιτέρω πληροφορίες για τις τοπικές οικονομικές δραστηριότητες, με

Koder, Hild, Thessalia 261· Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνες*, Αθήνα 1977 20-21· Ν. Γιαννόπουλος, «Χριστιανικά αρχαιότητες εν Μαγνησία τη Θεσσαλική», *ΔΧΑΕ* II 4 (1927), 22-24· Κουλουράς, Παγασητικός 117.

³⁸ Η Α. Ευσταθίου-Μπάτζιου υποστηρίζει ότι από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα, λόγω των σλαβικών επιδρομών, η Δημητριάδα εγκαταλείπεται και ο πληθυσμός μεταφέρεται στο κάστρο του Βόλου, το οποίο μετονομάστηκε σε Δημητριάδα. Εδώ, κατά την Α. Ευσταθίου-Μπάτζιου, αναφέρεται η πληροφορία του Προκόπιου ότι χτίστηκαν τα τείχη της Δημητριάδος επί Ιουστινιανού. Επίσης, η Α. Ντίνα θεωρεί ότι υπάρχει μια ανάπτυξη του οικισμού στα «Παληά» Βόλου, η οποία συνετέλεσε στην εγκατάλειψη της Δημητριάδος. Υιοθετεί την άποψη του P. Marzollf, ότι ο οικισμός στα «Παληά» είχε το όνομα της Δημητριάδος από τα χρόνια του Ιουστινιανού τουλάχιστον και μετά. Βλ. σχετικά Α. Ευσταθίου-Μπάτζιου, Δημητριάδα-Παγασές, *Αρχαιολογία* 34 (1990), 70· Α. Ντίνα, «Το ανασκαφικό έργο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών αρχαιοτήτων κατά την οκταετία 1990-1997 στο νομό Μαγνησίας», στο: Π. Καλογεράκου (επιμ.), *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της 1990-1998*, Βόλος 2000, 207.

³⁹ Βλ. Σαββίδης, Προβλήματα 52.

⁴⁰ Γ. Σαλακίδης, Ι. Θεοχαρίδης, *Η κεντρική Ελλάδα τον 15^ο αιώνα. Το ανέκδοτο Οθωμανικό κατάστιχο του 1485*, Θεσσαλονίκη 2014, 91.

⁴¹ Σαλακίδης, Θεοχαρίδης, *Ανέκδοτο Οθωμανικό κατάστιχο* 97.

δεδομένο, όμως, τον χαρακτηρισμό του Αλμυρού ως «karye» (χωριό), μάλλον η φορολογήσιμη ύλη αφορά μόνο αγροτικά προϊόντα. Όσον αφορά στα πληθυσμιακά δεδομένα, αναφέρονται 94 φορολογικές μονάδες, χωρίς να διευκρινίζεται αν πρόκειται για χριστιανούς ή μουσουλμάνους.

3. Συμπεράσματα

Ο Γόλος το 1485 λειτουργούσε ως το κύριο αστικό κέντρο της Μαγνησίας, αν λάβουμε υπόψη ότι ο Αλμυρός συγκαταλεγόταν πλέον στα χωριά της περιοχής. Η σύνθεση των δεδομένων του Η 890 με τα στοιχεία των πηγών της υστεροβυζαντινής περιόδου, αποκαλύπτει αφενός μια συνέχεια στις λειτουργίες της Δημητριάδος-Γόλου, αφού εξακολουθεί να μνημονεύεται ως πόλη, ενώ το αγροτικό σκέλος της οικονομίας της πόλεως είχε ενδεχομένως διογκωθεί με αισθητή υποχώρηση των εμπορικών δραστηριοτήτων. Η βασική διαφοροποίηση έχει να κάνει με τη μεταβολή της φυσιογνωμίας του Αλμυρού, ο οποίος συγκαταλέγεται πλέον στα χωριά της Μαγνησίας, με προφανείς προεκτάσεις στις τοπικές οικονομικές δραστηριότητες, όπως αποτυπώνεται από το ύψος της φορολογικής επιβάρυνσης το 1485. Αυτό εν μέρει οφείλεται και στο ότι οι Οθωμανοί δεν υιοθέτησαν μια βασική αντίληψη των Βυζαντινών, σύμφωνα με την οποία, κάθε εκκλησιαστική έδρα αντιστοιχεί σε μια πόλη.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Documenti del commercio veneziano nei secolo XI-XIII*, R. Morozzo della Rocca, A. Lombardo (eds), I, Turino 1940.
- F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des öströmischer Reiches*, II, München-Berlin 1960.
- Edrisi, *Géographie*, P. Jaubert (ed.), Paris 1836.
- F. Miklosich, J. Müller, *Acta et Diplomata graeca aevi sacra et profana*, IV, Vienna 1871.
- Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, Σ. Λάμπρος (εκδ.), Α', Αθήνα 1879-1880 (ανατύπωση: Groningen 1968).
- G. Müller, *Documenti sulle relazioni delle città Toscane coll'Oriente*, Florenzia 1879.
- Nicetae Choniatae Historia*, J. A. Van Dieten (εκδ.), Berlin-N. York 1975.
- Γ. Σαλακίδης, Ι. Θεοχαρίδης, *Η κεντρική Ελλάδα τον 15^ο αιώνα. Το ανέκδοτο Οθωμανικό κατάστιχο του 1485*, Θεσσαλονίκη 2014.
- T. Tafel, G. Thomas, *Urkunden zur alteren Handels-und Staatgeschichte der Republik Venedig mit besonderen Beziehungen auf Byzanz und die Levante*, I, Vienna 1856.
- The Itinerary of Benjamin of Tudela*, M. N. Adler (εκδ.), London 1907.
- V. Vasilievskiji, «Epirotica Saeculi XIII», VV 3 (1896), 233-299.

Βοηθήματα

- H. Ahrweiller, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966.
- M. Angold, «Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire», στο: M. Angold (εκδ.), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, Oxford 1984, 236-253.
- D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282, a study in Byzantine-Latin relations*, Harvard Univ. Press 1959.
- M. Γερολυμάτου, *Αγορές, Έμποροι και Εμπόριο στο Βυζάντιο (9^{ος}-12^{ος} αι.)*, Αθήνα 2008.
- N. Γιαννόπουλος, «Αι παρά την Δημητριάδα Βυζαντινά μοναί», *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 210-240.
- N. Γιαννόπουλος, «Συμβολαί εις την ιστορίαν των Ιουδαϊκών παροικιών εν τη Ανατολική Ηπειρωτική Ελλάδι», *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 253-263.
- N. Γιαννόπουλος, «Χριστιανικά αρχαιότητες εν Μαγνησία τη Θεσσαλική», *ΔΧΑΕ* II 4 (1927), 14-24.
- Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας*, Αθήνα 1977.
- A. Ευσταθίου-Μπάτζιου, «Δημητριάδα-Παγασές», *Αρχαιολογία* 34 (1990), 65-70.
- J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia* (Veröffentlichungen der Tabula Imperii Byzantini 1), Wien 1976.
- M. Κορδώσης, «Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 53-194.
- Γ. Κουλουράς, *Η περιοχή του Παγασητικού κατά τους μέσους χρόνους (Δ'-ΙΔ αι.)*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1997.
- R. J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genoa in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984.
- A. Ντίνα, «Το ανασκαφικό έργο της 7^{ης} Εφορείας Βυζαντινών αρχαιοτήτων κατά την οκταετία 1990-1997 στο νομό Μαγνησίας», στο: Π. Καλογεράκου (επιμ.), *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεότερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της 1990-1998*, Βόλος 2000, 207-214.
- A. Σαββίδης, «Η εμπορική ακμή του Αλμυρού κατά το 12^ο αι. μ.Χ.», στο: Φιλάρχαιος Εταιρεία Αλμυρού (εκδ.), *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αλμυριωτικών Σπουδών*, Αλμυρός 1993, 203-211.
- A. Σαββίδης, «Τα προβλήματα για την Οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 28 (1995), 33-64.
- M. Σταματελάτος, Φ. Β. Σταματελάτου, *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια*, Β'-Γ', Αθήνα 1996.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, Oxford Univ. Press 1991.

Στα ίχνη του Ρήγα Βελεστινλή: μια καίρια συμβολή στη μελέτη της ζωής, του έργου και της επιβίωσης του Θεσσαλού εθνεγέρτη

Γιώργος Ανδρειωμένος
Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
andreiom@uop.gr

Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) έχει καθιερωθεί στη συνείδηση του κοινού ως μια από τις πλέον συμπαθείς (καλύτερα: εμβληματικές) φυσιογνωμίες της νεότερης Ελλάδας, σε σχέση με την προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης, τα οράματά του και τον μαρτυρικό θάνατό του. Ωστόσο, υπάρχουν και πολλές πλευρές της πολυσχιδούς δράσης του και του δημιουργικού έργου του οι οποίες παραμένουν σχετικά άγνωστες ή παρεξηγημένες, περιμένοντας να αναδειχθούν ή να φωτιστούν κατάλληλα από ερευνητές ποικίλων ειδικοτήτων (ιστορικούς, φιλόλογους, παιδαγωγούς, κοινωνιολόγους, πολιτικούς επιστήμονες, ειδικούς των θετικών επιστημών κ.ά.). Η πορεία, άλλωστε, της πρόσληψής του υπήρξε πολυπρισματική, όπως ενδιαφέρουσα είναι η διαχρονική θέαση –που φτάνει, κάποτε, ίσαμε την ιδεολογική χρήση– της μορφής και της απόψεών του από σημαντικό αριθμό προσώπων και φορέων, στο πέρασμα του χρόνου.

Η φυσιογνωμία του Ρήγα κέντρισε, λοιπόν, το ενδιαφέρον τόσο των συγκαρινών του όσο και των αμέσως επόμενων γενεών, με αποτέλεσμα να έχει διαμορφωθεί μια αξιοπρόσεκτη συζήτηση γύρω από τη δραστηριότητά του, ήδη από την εποχή που ζούσε και, συστηματικότερα, από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα – ήτοι, μετά τη δολοφονία του στο Βελιγράδι. Δεν έχει κανείς παρά να διατρέξει την πλούσια βιβλιογραφία που τον αφορά, αλλά και τη σχετική προφορική παράδοση που σχετίζεται με όψεις του βίου του, για να καταλάβει πως ο ενασχολούμενος με τον Θεσσαλό αγωνιστή και διαφωτιστή συχνά έρχεται αντιμέτωπος με πλήθος ετερόκλητων –και συχνά αντικρουόμενων– στοιχείων, που άλλοτε βασίζονται σε πειστικά τεκμήρια και άλλοτε κινούνται στον χώρο του θρύλου ή της μυθοπλασίας. Ωστόσο, κάτι ανάλογο δεν συμβαίνει με τις περισσότερες ιστορικές μορφές που, στο διάβα του χρόνου, συμβολοποιήθηκαν και πέρασαν σε ένα είδος εθνικού κανόνα προσωπικοτήτων;

Όπως και νά 'χει, όσο και αν κάθε ερευνητής επιδιώκει να τεκμηριώσει με ακρίβεια τα στοιχεία που επικαλείται κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του για τον βίο και το έργο κάποιου που μελετά (εν προκειμένω, του Ρήγα Βελεστινλή), υπάρχουν στιγμές που αναγκάζεται να επιστρατεύσει δεδομένα που του προσφέρουν ο περίγυρος της περιόδου, το ύφος του συγγραφέα, οι μαρτυρημένες σχέσεις που ο τελευταίος ανέπτυξε με πρόσωπα και ομάδες, αλλά και οι προφορικές μαρτυρίες ή οι λαϊκές παραδόσεις που σχετίζονται με αυτόν, προκειμένου να αναδείξει την ιστορική αλήθεια που τον περιβάλλει. Θα είχε, επομένως, ενδιαφέρον όχι μόνο να εντοπίσει κανείς όσα επακριβώς μπορούν να

ταυτιστούν με ενέργειες και πρωτοβουλίες του σπουδαίου αυτού επαναστάτη και ανθρώπου του πνεύματος, αλλά και να συζητήσει με πειστικό τρόπο πλευρές της δράσης του που δεν είναι έως σήμερα πλήρως εξακριβωμένες, πλην όμως έχουν παγιωθεί στην αντίληψη των πολλών, έξω από την ιστορική ακρίβεια και αλήθεια.

Άλλωστε, στη μακρά πορεία της πρόσληψης του Ρήγα από την κριτική και το γενικό κοινό, δεν ήταν λίγες οι φορές που υπήρξαν ανατροπές στη «φιλολογία» που είχε διαμορφωθεί για το πρόσωπό του. Αν, για παράδειγμα, ληφθούν υπόψιν όσα είχαν παραδοθεί περί του θανάτου του έως την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, πριν οι συμβολές του Émile Legrand και του Σπυρίδωνος Λάμπρου έρθουν να διαλευκάνουν με πιο επιστημονικό τρόπο πλευρές που αφορούσαν το μαρτύριό του¹, ή όσα ανεκδοτολογικά συνέχισαν να επικαλούνται μελετητές και βιογράφοι του, παρά το πλήθος των εγγράφων και των τεκμηριωμένων συμβολών που κατέθεσαν νεότεροι μελετητές, θα γίνει κατανοητό πως η προσέγγιση της φυσιογνωμίας και της δημιουργίας του κινήθηκε από την ανερμάτιστη εικονολογία στην ευλαβικά θεμελιωμένη καταγραφή και από τη βεβαιωμένη μυθοπλασία έως τη φιλότιμη αναζήτηση της αλήθειας.

Προς τους δεύτερους όρους της πιο πάνω αντιπαραβολής των τάσεων που ακολουθήθηκαν ίσαμε σήμερα στη μελέτη του Ρήγα, κατατείνουν οι πολυάριθμες εργασίες του Δημήτρη Καραμπερόπουλου, παιδιάτρου και διδάκτορα της Ιστορίας της Ιατρικής, συμπατριώτη του Θεσσαλού αγωνιστή και αφοσιωμένου ερευνητή του βίου και του έργου του. Ο Καραμπερόπουλος, σ' αλήθεια, έχει, κατά τα τελευταία τριάντα και πλέον χρόνια, επιδοθεί όχι μόνο στη μελέτη αλλά και στην ανάδειξη, αποκατάσταση και προβολή του Ρήγα και της περιοχής του Βελεστίνου. Και τούτο το έχει επιτύχει τόσο μέσα από τις προσωπικές επιστημονικές συμβολές του, όσο και μέσω των πρωτοβουλιών που έχει αναλάβει η *Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα*, της οποίας είναι πρόεδρος. Μια απλή επίσκεψη στον ιστοχώρο της *Εταιρείας*² είναι χρήσιμη για να διαπιστώσει ο αναγνώστης την τεράστια συμβολή της στην αναθέρμανση και ενίσχυση του ενδιαφέροντος για τον Βελεστινλή: οχτώ συνολικά συνέδρια για τη συγκεκριμένη προσωπικότητα και την περιοχή που τον γέννησε³, η νέα έκδοση των *Απάντων* του⁴, οι επανεκδόσεις της *Χάρτας της Ελλάδος*, οι μεταφράσεις του *Συντάγματος* και άλλων επαναστατικών κειμένων του σε δέκα γλώσσες⁵, μια συναγωγή με ρήσεις του, η καταγραφή σε cd πέντε παραδοσιακών μουσικών παραλλαγών και τεσσάρων προεπαναστατικών μελωδιών του *Θουρίου*, πολλές αυτοτελείς εκδόσεις [ή επανεκδόσεις]

¹ Βλ. Αιμιλίου Λεγράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων. Εκ των εν Βιέννη Αρχείων εξαχθέντα και δημοσιευθέντα* υπό -. Μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου. Δαπάναις της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος, Αθήνησιν: Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 1891· Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα. Μετά εικόνων και πανομοιοτύπων*. Έκδοσις Εστίας, Εν Αθήναις: Εκ του Τυπογραφείου της Εστίας, 1892.

² Βλ. <http://www.rhigassociety.gr/new/> (επίσκεψη: 08.06.2023).

³ Με τα *Πρακτικά* των επτά πρώτων να έχουν ήδη κυκλοφορήσει.

⁴ Σε έντυπη και ψηφιακή μορφή, με εισαγωγές και ευρετήρια του Καραμπερόπουλου.

⁵ Στα αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά, ισπανικά, ρωσικά, σερβικά, ρουμάνικα, βουλγάρικα και αλβανικά.

συστηματικών μελετών περί αυτού⁶, όπως και ενός θεατρικού έργου που τον αφορά⁷, μαζί με την ανάληψη πληθώρας πρωτοβουλιών και την οργάνωση πολλών κοινωνικών και πνευματικών εκδηλώσεων, είναι παραπάνω από αρκετά για να καταδείξουν το μέγεθος της δραστηριότητας της συγκεκριμένης *Εταιρείας* και του Προέδρου της, που σχετίζεται με τον Ρήγα.

Τρανή απόδειξη του ενδιαφέροντος αυτού αποτελεί και η έκδοση του τόμου: *Μελέτες για τον Ρήγα Βελεστινλή. Τριάντα χρόνια (1990-2020)*, που κυκλοφόρησε το 2020 και στον οποίο συγκεντρώνονται, μέσα σε 1228 σελίδες, όσα έγραψε ο Δημήτρης Καραμπερόπουλος για τον μεγάλο συμπατριώτη του και αρχικά δημοσιεύτηκαν σε πλήθος εντύπων (πρακτικά συνεδρίων, επιστημονικά, φιλολογικά και λογοτεχνικά περιοδικά, εφημερίδες, δικτυακούς τόπους κ.α.), με τη μορφή μελετών, άρθρων, σημειωμάτων και επιστολών. Σκοπός του συγγραφέα τους είναι, μέσω αυτών, να αναδειχθεί ο Ρήγας ως «διαφωτιστής, επαναστάτης, πολιτικός νους, στρατιωτικός νους, εθνεγέρτης, μάρτυρας και οραματιστής μιας δημοκρατικής πολιτείας στον βαλκανικό χώρο» (σ. 7). Πέρα από το «Προλόγισμα» (σσ. 7-11), τις «Ευχαριστίες» (σ. 12), το πολύ μεθοδικό «Ευρετήριο» ονομάτων, όρων, τόπων, τίτλων έργων και θεσμών (σσ. 1193-1228) και το πλούσιο διάσπαρτο φωτογραφικό υλικό, το βιβλίο διαρθρώνεται σε δεκαέξι επιμέρους ενότητες, με αντίστοιχη, κατά περίπτωση, θεματική περιοχή.

Στην πρώτη εξ αυτών (σσ. 23-160) περιλαμβάνονται συμβολές του Καραμπερόπουλου για το έργο *Φυσικής Απάνθισμα*, που τον έχει απασχολήσει αρκετά. Μέσα από τις συγκεκριμένες εργασίες αναφέρονται οι πολύ προχωρημένες ιατρικές και επιστημονικές γνώσεις του Ρήγα, όπως προκύπτουν από το εν λόγω βιβλίο, τα στοιχεία που αντλούνται σε αυτό από τη γαλλική *Encyclopédie*, η προέλευση της φράσης «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά»⁸ και το «απλούν ύφος» που χρησιμοποιήθηκε στη συγγραφή του για να μην προξενήσει «με τη γριφότητα του ελληνισμού εις τους άλλους, εκείνο όπου ο ίδιος [ενν. ο Ρήγας] έπαθε σπουδάζοντας»⁹. Ακολουθεί η ενότητα για τους Χάρτες που τύπωσε ο Ρήγας (σσ. 161-360) – θέμα το οποίο επίσης έχει κατ' επανάληψιν απασχολήσει τον Καραμπερόπουλο. Σε αυτήν, συζητούνται τα πρότυπά τους, τα πρωτότυπα αντίτυπά τους, ο εντοπισμός συγκεκριμένων περιοχών σε αυτούς¹⁰, η σύνδεσή τους με το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα, η παρουσία συμβόλων (όπως του κοιμισμένου λιονταριού και του ροπάλου του Ηρακλή) σε συνάφεια με τους χάρτες της Βλαχίας και της Μολδαβίας, η σχέση της *Χάρτας της Ελλάδος* με τον *Πίνακα γεωγραφικό της Ελλάδος* που εκδόθηκε από τον Franz Müller (Βιέννη, 1800), η χρήση της πρώτης από τον Ιωάννη Οικονόμου-Λογιώτατο το 1817 στην *Ιστορική τοπογραφία της τωρινής Θεσσαλίας*, κάποια σημεία της διατριβής της Μαρίας Παζαρλή για τη *Χάρτα* (ΑΠΘ, 2014), καθώς και η παρουσία των Θερμοπυλών και της Σαλαμίνας στη *Χάρτα* και τα ποικίλα μηνύματα που εξάγονται εξ αυτής.

⁶ Του ίδιου του Καραμπερόπουλου, αλλά και των Αιμιλίου Λεγράνδ - Σπυρίδωνος Λάμπρου, Κωνσταντίνου Αμάντου, Λέανδρου Βρανούση, Ντούσαν Πάντελιτς, Νικολάου Πανταζοπούλου, Νέστορος Καμαριανού, Μαρίας Μαντουβάλου, Κύριλ Τοπάλοβ και Φώτη Βογιατζή.

⁷ Γραμμένου από την Ουρανία Δ. Μπομπότη.

⁸ Η οποία παρατίθεται ως «γνωμικό του Χάλερ» στη σ. 24 της πρώτης έκδοσης στα 1790.

⁹ Καταπώς σημειώνεται στη σ. ζ' του έργου.

¹⁰ Μεσσηνία, Καλάβρυτα, Αγιον Όρος, Λακωνία, Αλμυρός και Δυτική Θεσσαλία.

Στις σσ. 351-402 ανατυπώνονται τρεις εργασίες του Καραμπερόπουλου για τον Θούριο, όπου δίδεται έμφαση στον εθνεγερτικό χαρακτήρα του ποιήματος και στην –περιγραφική / ιστορική, κατά μείζονα λόγο– ανάλυση ενοτήτων και σημείων του, ενώ στην ενότητα που έπεται (σσ. 403-424) αναδημοσιεύονται άλλα τρία άρθρα του συγγραφέα για τον *Ηθικό Τρίποδα* (Βιέννη, 1797), όπου, μεταξύ άλλων, υποστηρίζεται η άποψη ότι τα *Ολύμπια*¹¹, που περιλαμβάνονται στο πιο πάνω έργο, έχουν μεταφραστεί από τον ίδιο τον Ρήγα, και όχι κάποιον φίλο του· παράλληλα, ο ερευνητής ξεχωρίζει και σχολιάζει τις αναφορές του Θεσσαλού αγωνιστή στους Ολυμπιακούς Αγώνες, τόσο στα *Ολύμπια* όσο και στον *Νέο Ανάχαρσι* (Βιέννη, 1797). Συμπληρωματικά δε προς τα ανωτέρω, ο συγγραφέας έρχεται να αναδείξει (σσ. 425-432) τη σημασία της εικόνας του Μεγάλου Αλεξάνδρου (που ο Ρήγας μερίμνησε να εκδοθεί στη Βιέννη το 1797), σε σχέση με τον επαναστατικό σχεδιασμό του εκδότη της για την απελευθέρωση των Ελλήνων και άλλων βαλκανικών λαών, καθώς και τη μεγάλη αξία του *Συντάγματος* (σσ. 433-488), σε συνάρτηση με τη συναφή χειρόγραφη παράδοση και τη σημασία του επονομασθέντος «χειρογράφου των Κυθήρων», που έφερε πρώτος στο φως ο Εμμ. Στάθης (1996), την «επιβίωσή» του στις τάξεις των επαναστατημένων Ελλήνων, την πρόνοιά του για σεβασμό στη γλώσσα κάθε λαού, την πρωτοποριακή του θέση για τη μη εφαρμογή της θανατικής ποινής και τη σημασία που έχουν για τους Έλληνες –και τους Βαλκάνιους γενικότερα– η *Νέα Πολιτική Διοικήσεις*, με την *Επαναστατική Προκήρυξη* και τα *Δίκαια του Ανθρώπου*.

Σαφώς μεγαλύτερη σε έκταση είναι η επόμενη ενότητα του βιβλίου, η οποία αναφέρεται στην επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα (σσ. 489-682)· σε αυτήν, ανιχνεύονται ο εθνεγερτικός του ρόλος, η σχέση του με την ορθόδοξη πίστη, η καθαυτό επαναστατική του δράση, τα οράματά του, όψεις της βιογραφίας του¹², η γνώση της προσωπικότητάς του από τον ανώνυμο συντάκτη της *Ελληνικής Νομαρχίας*, η αφόρμησή του από τον Γαλλικό Διαφωτισμό, η πρώτη προσωπογραφία του (1824), η άδικη αξιολόγησή του από τον Ιωάννη Φιλήμονα στο *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας* (1834), η ενδεχόμενη σχέση του με τον μυστικό εταιρισμό και τον ελευθεροτεκτονισμό της περιόδου και ο αυτοπροσδιορισμός του ως «*Ρήγας Βελεστινλής ο Θετταλός*» σε σχέση με ποικίλα σημεία του έργου του. Οι πρωτοποριακές απόψεις του Ρήγα για τη μόρφωση των παιδιών, την εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών, την αναγκαία ίδρυση σχολείων και τη γενικότερη καλλιέργεια της παιδείας, όπως αυτές αποτυπώνονται στα *Δίκαια του Ανθρώπου*, συγκροτούν την ακόλουθη ενότητα (σσ. 683-692), με το επαναστατικό του σχέδιο να καταλαμβάνει τις σελίδες της επόμενης (σσ. 693-842)· στα κείμενά της επισημαίνονται ο απελευθερωτικός σχεδιασμός του για τους Έλληνες και τους Βαλκάνιους, τα σύμβολα που επιστράτευσε¹³, το πόσο ρεαλιστικό ήταν το σχέδιό του, η συνωμοτική δράση του, ο στόχος της δημοκρατικής ενοποίησης, η στρατηγική που πρότεινε, το όραμα της Επανάστασης, το στρατιωτικό σκέλος του σχεδιασμού, η σχέση του με τη ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια και οι ρίζες του στοχασμού του στον γιακωβινισμό.

¹¹ «Δράμα του αββά Μεταστασίου του Ιταλού» (Εν Βιέννη: Παρά Μαρκ. Πούλιο, 1797).

¹² Οι θρυλούμενες σχέσεις του με τον Νικόλαο Μαυρογένη, κάποιες στιγμές του στη Βιέννη και η πορεία του προς το μαρτύριο.

¹³ Όπως το «ρόπαλο του Ηρακλέους».

Το όνομα και η καταγωγή του Ρήγα είναι, επίσης, ένα ακόμη ζήτημα που έχει απασχολήσει διαχρονικά τον Καραμπερόπουλο· εδώ, επιλέγεται να ανατυπωθούν (σσ. 843-882) μόνο πέντε άρθρα από την πλούσια σχετική παραγωγή του, προκειμένου να καταδειχθούν οι «περιπέτειες» στην ονοματοδοσία του Θεσσαλού επαναστάτη: πάγια πεποίθηση του συγγραφέα είναι ότι πρέπει να αποφεύγονται η χρήση του προσωνυμίου *Φεραίος*, το οποίο, κατά τη γνώμη του, αποδόθηκε στον Ρήγα από τους Κωνσταντίνο Κούμα (1832), Ιωάννη Φιλήμονα (1834) και Χριστόφορο Περραιβό (1836)¹⁴, καθώς και τα προσωνύμια *Αντώνιος Κυριαζής*, *Κωνσταντίνος Ρήγας Φεραίος* και *Ρήγας Οικονομάς*, που έχουν προταθεί από άλλους, και να χρησιμοποιείται μόνο το *Βελεστινλής* με το οποίο υπέγραφε τα έργα του. Ακόμη, ο Καραμπερόπουλος δεν δέχεται τη βλάχικη καταγωγή του Ρήγα, η οποία προωθείται από ποικίλους μελετητές του, επισημαίνοντας την απουσία ανάλογων τοπωνυμίων στη *Χάρτα* και τονίζοντας τη σύνδεσή του με το Βελεστίνο. Με τον ίδιο τρόπο, ο Καραμπερόπουλος δεν δέχεται, στην ακόλουθη ενότητα (σσ. 883-910), ότι ο Ρήγας υπήρξε εκδότης του «Αγαθάγγελου», παρά τη σχετική περί του αντιθέτου φημολογία και τις απόψεις πλειάδας μελετητών, βασισμένων πρωτίστως σε συναφή μνεία του αποκαλούμενου «Ζηλοπροφήτη» (1838). Οι ενότητες με εντελώς προσδιορισμένη θεματική κλείνουν με εκείνη που αναφέρεται στη συνάφεια του Ρήγα με την τοπική ιστορία (σσ. 911-986), όπου τονίζεται η σχέση της μορφής του με την περιοχή της γενέτειράς του· στο πλαίσιο αυτό, γίνεται μνεία σε τοπικά μνημεία προς τιμήν του, στον τρόπο που σημειώνονται οι περιοχές της περιφέρειας απ' όπου κατάγεται στο έργο του, σε διάφορα υλικά πολιτισμικά τεκμήρια που σχετίζονται με αυτόν, στο πώς αποτυπώνεται η διαχρονική τοπική ιστορία στα γραπτά του και στην πρόταση για ίδρυση Μουσείου Ρήγα στο Βελεστίνο.

Ακολουθούν ποικίλα άρθρα και σημειώματα περί Ρήγα (σσ. 987-1124): η απήχηση του έργου του σήμερα, οι σύγχρονες έρευνες περί αυτού, η θέαση της γυναίκας από αυτόν, η θεατρική του παραγωγή, οι καταγόμενοι εκ Κοζάνης και Σιάτιστας σύντροφοί του, η συνάφεια του έργου του προς εκείνο των Ρουσσώ, Ντιντερό, Κοσμά του Αιτωλού και Ευγενίου Βουλγάρεως, οι συμβολές των C. Woodhouse, Λ. Βρανούση και Κ. Αμάντου στη μελέτη του Ρήγα, το γιατί ο Ρήγας δεν συνέγραψε την κωμωδία *Το σαγανάκι της τρέλλας*, η βιογράφησή του από τον ιατρό Δημήτριο Α. Στωικό (1895), ο συντάκτης της *Ελληνικής Νομαρχίας* και οι δραστηριότητες της *Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα*, αποτελούν τους θεματικούς πυρήνες των συμβολών της συγκεκριμένης ενότητας. Τρεις βιβλιοκρισίες του Καραμπερόπουλου για βιβλία περί τον Ρήγα¹⁵ ανατυπώνονται εν συνεχεία (σσ. 1125-1150), ενώ έπονται επιστολές του προς διαφόρους και με άξονες μια μνεία του Ιπποκράτη στη Λάρισα από τον Ρήγα, τα αντίτυπα της *Χάρτας*, την εκμετάλλευση του ονόματος του Ρήγα από ΜΚΟ, το πραγματικό του όνομα, τη χρήση συγκεκριμένων τοπωνυμίων από αυτόν, ένα ερωτικό του «παραστράτημα», τη μαθητεία του στην Αθωνιάδα Σχολή, κάποιες ανακρίβειες μελετητών του γι' αυτόν, τους όρους «Ρωμιός» και «Έλληνα» στο έργο του και προτάσεις εν όψει του εορτασμού των διακοσίων χρόνων από την

¹⁴ Παρά τις προγενέστερες συναφείς μνείες του σε επίγραμμα που περιέχεται στον *Νέο Ανάχαρσι* (1797) και από τον Μιχαήλ Περδικάρη (1811).

¹⁵ Δύο του Λουκά Αζελού και ένα του Γεωργίου Α. Κοντομήτρου.

Επανάσταση και τη συμβολή του Θεσσαλού εθνεγέρτη. Το δε κυρίως σώμα του βιβλίου ολοκληρώνεται (σσ. 1181-1192) με δύο κριτικές βιβλίων του Καραμπερόπουλου από τους Σαράντο Καργάκο και Δημήτριο Μπενέκο.

Η πιο πάνω εκτεταμένη παρουσίαση των άρθρων, μελετημάτων και σημειωμάτων για τον Ρήγα Βελεστινλή στο συζητούμενο εδώ βιβλίο του Δημήτρη Καραμπερόπουλου, αποσκοπούσε στην ανάγκη να καταδειχθούν, αφενός μεν, η φιλοπονία και η ιερή αφοσίωση με την οποία ο συγγραφέας έχει επιδοθεί στη διαλεύκανση όψεων της ζωής και του έργου του μεγάλου συμπατριώτη του, αφετέρου δε, η συνθετότητα πολλών ζητημάτων που σχετίζονται με την περί Ρήγα έρευνα και το πόσα ανοιχτά θέματα υπάρχουν σε σχέση με τον βίο, τα γραπτά του, τις πηγές απ' όπου άντλησε, τις επαφές του, το μαρτύριό του, την επιβίωσή του και την πρόσληψή του από την κριτική. Ο γράφων μπορεί να βεβαιώσει από πρώτο χέρι το «ρηγικό πάθος» του Καραμπερόπουλου: όχι μόνο ως προς τον τρόπο με τον οποίο εργάζεται, αλλά και ως προς τον ενθουσιασμό που μεταφέρει στους συνομιλητές του για τον Ρήγα, παρακινώντας τους να ασχοληθούν και οι ίδιοι με τον σπουδαίο συμπατριώτη του. Και όλ' αυτά δεν τα κάνει με τη στείρα (κάποιες φορές) προσέγγιση στα πράγματα που μπορεί να έχει ο επαγγελματίας ερευνητής που έχει πρωτίστως να λογοδοτήσει στην ακαδημαϊκή κοινότητα: τα κάνει με τον ζήλο του ερασιτέχνη, με την ωραία και πραγματική σημασία του όρου: εκείνου, δηλαδή, που αγαπά σε βάθος το αντικείμενο με το οποίο ασχολείται και δίνεται, *ψυχή τε και σώματι*, σε αυτό.

Και δεν τα επιτυγχάνει όλ' αυτά ο Καραμπερόπουλος μόνο με το συγκεκριμένο βιβλίο του: δεν έχει κανείς παρά να διατρέξει τις σχολιασμένες και ευρετηριασμένες επανεκδόσεις των έργων του Ρήγα, στις οποίες έχει πρωτοστατήσει, τις αυτοτελείς εργασίες του για το όνομα και την καταγωγή του Θεσσαλού εθνεγέρτη (1997, ²2000), τη *Χάρτα* (1998), την επαναστατική του φυσιογνωμία (2000), τη συνάφεια του έργου *Φυσικής Απάνθισμα* με τη γαλλική *Encyclopedie* (2000), τη μετάφραση των *Ολυμπίων* από τον Ρήγα (2001), τη σχέση του δημιουργού με την Ορθοδοξία (2005), τα αποφθέγματα του Βελεστινλή (2000), μια ενδεικτική βιβλιογραφία του (2007), τον *Νέο Ανάχαρσι* (2009), την υποτιθέμενη έκδοση του «Αγαθάγγελου» από τον Ρήγα (2009), τη συνωμοτική του δράση (2009), τον *Θούριο* ως εμψυχωτή των ραγιάδων (2009), τη δημοκρατική ενοποίηση του βαλκανικού χώρου στο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα (2010), το «ρόπαλο του Ηρακλέους» (2010), το *Σαγανάκι της τρέλλας* (2012), τα μηνύματα και τα διδάγματα από το έργο του (2014), το στρατηγικό σχέδιο της Επανάστασης του Ρήγα (2017) και τις απαντήσεις που δίνει σε επικριτές του συμπατριώτη του (2000, 2009, 2015, 2022), για να διαπιστώσει σε πόσο μεγάλο βαθμό διασταυρώνονται τα μελετήματα του τόμου με τις επιμέρους αυτοτελείς εκδόσεις του περί Ρήγα. Αν στα παραπάνω προσθέσει κανείς και τους τόμους των επτά *Πρακτικών* για τον Ρήγα και την περιοχή του Βελεστίνου που έχει οργανώσει και επιμεληθεί ο συγγραφέας, τότε εύκολα συνάγεται το συμπέρασμα ότι το σημαντικότερο μέρος της περί Βελεστινλή βιβλιογραφίας κατά την τελευταία τριακονταετία φέρει, όπως ήδη σημειώθηκε, και τη σφραγίδα του Δημήτρη Καραμπερόπουλου και της *Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα* στην οποία είναι πρόεδρος.

Με άλλα λόγια, δεν μπορεί παρά να συγχαρεί τον Δημήτρη Καραμπερόπουλο κάθε φιλαναγνώστης και μελετητής της περιόδου, αναγνωρίζοντάς του το πάθος με το οποίο εργάζεται, την αγωνία του να επακριβώσει πλήθος λεπτομερειών που παραμένουν αδιευκρίνιστες ως προς τον Ρήγα, τη μαχητικότητα με την οποία υπερασπίζεται τις θέσεις του και, πάνω απ' όλα, τον αγώνα του για να προωθήσει τη μελέτη του μεγάλου συμπατριώτη του και να αναδείξει τον τόπο καταγωγής του.

ISSN: 2529-1831 (Online)
<http://library.uop.gr/magazine>

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ψηφιακή Ελλάδα
Όλα είναι δυνατά
Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
"Ψηφιακή Σύγκλιση"

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης